

T. C.
SELÇUK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

10/09

YÜKSEK LİSANS TEZİ

KUR'AN-I KERİM'DE AKIL
VE AKLIN DEĞERİ MESELESİ

Danışman :
Yard. Doç. Dr. Hüsameddin ERDEM

T. C.
Yükseköğretim Kurulu
Dokümantasyon Merkezi

Hazırlayan
Naim ŞAHİN

10109

KONYA - 1989

Ö N S Ö Z

İnsan, âlemde yalnız başına bulunan bir varlık olmamakla birlikte, yaratılmış olanların en üstünü ve en değerlisidir. Bu üstünlüğü akıl nimeti sayesinde elde eden insan, kâinatla kendisi arasında irtibatlar kurar. Gerçeğe, hakikate ulaşmak, varlığa yaklaşıp ona nüfûz etmek ister. Bu konularla ilgili bütün problemlerini akılla çözmeye çalıştığı gibi, diğer taraftan dî-nî meseleleri de akılla çözmeye çalışır.

İnsan hayatında bu kadar önemli olan, akıl varlığı hakkında bizi bu çalışmaya en çok teşvik eden şeyler; "Felsefe binasının temel yapısı durumunda bulunan akıl nimetinin acaba Kur'an-ı Kerim'deki yeri ve önemi nedir? Kur'an'da kör bir teslimiyet mi vardır, yoksa teslim olmada akıl esas mıdır? İslâm dünyasındaki akılcılığın gelişmesinde Kur'an'ın bir rolü olmuş mudur? İnanç alanında etkili olan Kur'an'ın bu tutumunu felsefe ve düşünce alanında da görmek mümkün müdür?" vb. sorulardır.

İşte biz bu araştırmamızda aklın Kur'an'daki yeri ve önemi üzerinde çalışmaya koyulduk. Kur'an'ın akla vermiş olduğu değer ve önemi ortaya koymayı amaçladık. Araştırdığımız kadarıyla bu konuda şimdiye kadar derli toplu bir çalışmaya rastlayamadık. Çalışmamız daha geniş olarak ele alınabilirdi. Ancak biz konuyu bir yüksek lisans tezi çerçevesinde ele aldık.

Konumuz Kur'an-ı Kerim'e dayandığı için, çalışmamızda Kur'an-ı Kerim ana kaynağı oluşturmuştur. Bu arada Kur'an tefsirlerinden İbn Kesir, Fahreddin er-Râzi, Elmalılı'dan âzamî ölçüde yararlanmaya çalıştık. Bunun yanında diğer İslâmî ve felsefî kaynaklardan gücümüz nisbetinde istifade ettik.

Çalışmamız, bir girişle, iki bölüm ve sonuçtan meydana gelmektedir.

Girişte; aklın lügat manaları, değişik kullanımları, tarifleri ve sınıflamaları üzerinde durduk.

Birinci bölümde; Kur'an'da geçen akıl ve onun müteradifleri ile tefekkür ve onun müteradifleri hakkında bilgi verdik.

İkinci bölümde ise; Kur'an'ın akla verdiği değer ve önem, Kur'an açısından aklın kavrayamadığı saha ve meseleler, bir de akıl konusunda İslâm âlemindeki belli başlı görüşleri belirtmeye çalıştık.

Bize bu konuyu tavsiye ederek, çalışmalarımız esnasında her türlü problemlerimizi halletmede maddî ve mânevî hiç bir yardımı esirgemeyen Muhterem Hocam Yard.Doç.Dr.Hüsameddin ERDEM'e, ve yine değerli vakitlerini vererek teşvik ve alakasını eksiltmeyen Muhterem Hocam Doç.Dr.Süleyman TOPRAK'a ve yardımcı olan diğer hoca ve arkadaşlarıma teşekkür etmeyi bir borç bilirim.

İ Ç İ N D E K İ L E R

ÖNSÖZ	II
İÇİNDEKİLER	IV
KISALTMALAR	VI
GİRİŞ	1
A)AKLIN LÜGAT MANALARI VE DEĞİŞİK KULLANIMLARI.....	1
B)AKLIN DEĞİŞİK ŞEKİLLERDE ANLAŞILMASI VE TARİFLERİ...	2
C)AKLIN ÇEŞİTLERİ VEYA KISIMLARI	11
1-Heyûlanî (maddî) Akıl	15
2-Meleke Halindeki Akıl.....	15
3-Fiil Halindeki Akıl	16
4-Müstefâd Akıl.....	16

BİRİNCİ BÖLÜM

I. KUR'AN-I KERİM'DE AKIL VE AKLA DELÂLET EDEN ÇEŞİTLİ KAVRAMLAR VE BU KAVRAMLARIN KAZANDIKLARI MANALAR.....	20
A)AKIL, ÜLÜ'L-ELBÂB, ÜLÜ'N-NÜHÂ, HİCR.....	20
1-Bir Akıl-Bilgi Münasebetinden söz Edilebilir mi?	26
2-Din ile Akıl Bir Münasebet İçinde midir?.....	28
B)TEFEKKÜR	30
C)KUR'AN'DA TEFEKKÜRLE İLGİLİ VE ONUN MÜTERADİFİ O- LARAK KULLANILAN TERİMLER.....	37

İKİNCİ BÖLÜM

I. KUR'AN AÇISINDAN AKLIN DEĞERİ.....	41
II.KUR'AN AÇISINDAN AKLIN KAVRAYAMADIĞI MESELELER.....	48

III. AKLIN DEĞERİ KONUSUNDA İSLÂM ÂLEMİNDEKİ BELLİ BAŞLI	
GÖRÜŞLER.....	52
A) Selefîler.....	52
B) Sûfîler	53
C) Kelâmcılar.....	57
1-Mu'tezile.....	57
2-Maturîdiyye.....	58
3-Eş'ariyye.....	59
SONUÇ.....	61
BİBLİYOGRAFYA.....	64

KISALTMALAR

age.	: Adı gçen eser.
bkz.	: Bakınız.
Ha.	: Hadis.
s.	: Sayfa.
ss.	: Sayfalar.
Tçv.	: Türkçe çevirisi.
trs.	: Tarihsiz.
vb.	: Ve benzeri.
vd.	: Ve devamı.

G İ R İ Ő

A) AKLIN LÜĞAT MANALARI VE DEĞİŞİK KULLANIMLARI

(عقل) Arapça kökenli bir kelime olup, bu kökten türetilen kelimelerin büyük bir ekseriyeti, "bir Şeyi bir Őeyde hapsedmek, bir Şeyin hakikatını kavramak, kötü Őöz ve fiili engellemek" vb. manalara gelmektedir.

Zıddı, cehalet (ahmaklık) olan akıl, II. babdan (عقل يعقل) (عقل:حجر) bir kelimedir. Çoğulu ise (عقول) 'dür.⁽¹⁾ (عقول:حجر) (alıkoyma) ve (عقل:منع) de aynı manaya gelmektedir.⁽²⁾

Bu kavramın; sığınak, karnı tutan ilâç, bir kimsenin ĖreŐte hasmını kısıkıvrak yakalayarak yenmesi, kiŐiye tutukluk verdiği için büyü, sihir, hayvanların ayaklarının tutukluğuna vesile olan hastalık, hayvanın kendisiyle bağlandığı ip,⁽³⁾ vb. gibi manaları da vardır.

Bu arada aynı kelime (عقل) nin değişik kullanımlarından da Şu Şekilde Őöz edilebilir: "Kur'an-ı Kerim'in, sımsıkı bağlanmış, bağından kurtulması mümkün olmayan bir deveye"⁽⁴⁾ benzetilmesi hususundaki bir hadiste bu kelime korunma manasına kullanılmıştır. Hz. Ömer (r.a)'in kendisine yazılan bir mektuptaki beyitlerden birinde "Devenin sımsıkı bağlandığı gibi / Kocalarına bağlı kadınlar" denilirken (مُحَقَّلَات) kelimesi kullanılmıştır.

1. Bkz. Ebu'l-Fadl Cemaluddin Muhammed b. Manzur, Lisanü'l-Arap, Bulak, 1302, XIII-XIV, s.485; İsmail b. Hammad el-Cevherî, es-Sihah, Mısır, 1376/1956, V, s.1769; Ebu'l-Hüseyn Ahmet b. Faris b. Zekeriya, Mu'cemü Meğayisü'l-Lüğa, Mısır, 1391/1971, IV, s.69.

2. İbni Manzur, age, XI-III-XIV, s.485; el-Cevherî, age, V, s.1769.

3. İbni Manzur, age, XI-III-XIV, ss.486-487; el-Cevherî, age, V, ss:1770-1771.

4. İbni Manzur, age, XI-III-XIV, s.486.

Her şeyin en iyisine (halis ve özüne) (عقيلة) akile, inciye de (عقيلة البحر) akiletü'l-bahr denir.

Saça çeki düzen verdiği için tarağa da (العاقلة) âkile adı verildiği görülür.

Akıllı kimse denince; nefsinin arzularına boyun eymeyen, kendisine sahip çıkan, işlerinde sebat eden kişi murad edilir. Zaten akla, sahibini helâk edici şeylerden koruduğu için (AKIL) denilmiştir. Aynı kavram kalb için de kullanılmıştır. Yine bilindiği gibi akıl insanı diğer hayvanlardan ayıran en büyük temel özelliktir.

Akıl, diyet manasına da gelir. Asmaî şöyle der: "Diyetin akıl diye isimlendirilmesi develerin, öldürülen kimsenin velisinin avlusuna bağlanmasından dolayıdır. Sonra bu kullanılış şekli meşhurlaşmış ve diyet yerine doğrudan doğruya akıl kullanılır olmuştur. Nitekim araplar ; öldürülen kimsenin diyet bedeli olan dirhem ve dinarlarını verdiği zaman (عقلت المقتول) "öldürülenin diyetini verdim" demişlerdir." (5)

Böylece, aklın lügât manalarını ve değişik kullanımlarını verdikten sonra şimdi de, aklın değişik şekillerde anlaşılması ve tariflerini ele almak istiyoruz.

B) AKLIN DEĞİŞİK ŞEKİLLERDE ANLAŞILMASI VE TARİFLERİ

Felsefenin ana problemlerinden biri ve en eski olanı hiç şüphesizki, varlık problemidir. Bir insan mahsûlü olan felsefe ise bu varlığın özüne nüfûz etmek, ulaşmak ister. İnsanın böyle bir gâyeye ulaşabilmesi için tek vasıta da onun özü durumunda olan ve insanı insan yapan AKIL'dır. O halde; "bir varlık olarak akıl nedir?", "aklın mahiyeti nedir?", "aklın yeri neresidir?", "fizik

5. Daha geniş bilgi için bkz. (عقل) maddesi, İ. Manzur, age, XIII-XIV, s. 487 vd.; el-Cevherî, age, V, s. 1769

sahada geçerli olan akıl için söylediklerimizi, metafizik sahadaki akıl için de söyleyebilir miyiz?" gibi vb. sorular bizden hep cevap beklemektedir. Biz şimdi gücümüz nisbetinde bu sorulara cevap bulmaya çalışacağız.

Akıl üzerinde söz söyleyenlerin hemen hemen hepsi, denilebilir ki, akılı yapmış olduğu iş, faaliyet ve işlevi açısından ele almışlar ve onun mahiyetinin bilinemeyeceğini belirtmişlerdir. Çünkü aklın tecrübî hiç bir yönü yoktur. Bu hususta Muhâsibî; "Akıl; doğarken insanın beraberinde getirdiği ve sonra kendisinde yavaş yavaş akla uygun ve aklın konusu olan (ma'kul) şeylere delâlet eden sebeplerin bilgisi ile kavram kadrosu artan bir kaabiliyet (garîza) dir" ⁽⁶⁾ demektedir. İnsanın dünyaya gelirken birlikte getirmiş olduğu bu kaabiliyet sonradan kazanılmamıştır ve kendisinden başka bir şey de değildir. O halde, sonradan elde edilmeyen, tecrübî hiç bir yönü de bulunmayan akıl, ne bilinebilir, ne de tanımlanabilir. Onun ancak fiilleriyle bilinebileceğini belirten Muhâsibî, "akıl, ancak organlar ve kalpteki yansıması ile bilinebilen bir kaabiliyettir. Akli, hiç bir kimse, ne kendisinde, ne de başkasında onun fiilleri olmadan nitelendiremez. Yine akla, ne bir madde, uzunluk, araz, tat, koku, ve dokunma; ne de bir renk yükleyebilir. O, ancak fiilleriyle bilinir" ⁽⁷⁾ demektedir.

Bu hususta Nihat Keklik de mahiyet yönünden insan ile enerji arasında bir benzetme yapmakta ve şöyle demektedir: "enerji kendiliğinden idrâk edilen (algılanan) ve tasavvur olunan bir varlık değildir. Çünkü biz onu tezahürleri (görünüşleri) bakımından algılamaktayız. Nitekim bu enerji, bazen ışık (ampuller sayesinde), bazen hararet (ısı cihazları sayesinde), ve bazen de hareket (van-

6. Haris el-Muhasibî, el-Aklü Fehmü'l-Kur'an (Tahkik Hüseyin

Kuvvetli), Beyrut, 1391/1971, s.205.

7. Haris el-Muhasibî, age, s.204.

tilâtörler sayesinde) şeklinde tezahür etmekte (görünmekte)dir.⁽⁸⁾
O, insanı da mahiyeti ve tezahürleri itibariyle üçe ayırmaktadır.
Bunlar ise akıl-ruh-nefs'dir. Akıl ışığı, ruh harareti, nefis ise hareketi temsil etmektedir. Nihat Keklik bu temsilden hareketle;
"demek ki, insanlık mahiyeti, sadece tefekkür (düşünce) olarak tezahür ederse buna akıl adını veririz; fakat canlılık (ve hararet) şeklinde görünürse ona ruh deriz; nihayet bu tezahür eğer hareket şeklinde olursa ona da nefis ismini veririz"⁽⁹⁾ demektedir, aklın mahiyetini ışığın mahiyetine benzetmekte ve ancak onu, yapmış olduğu iş açısından ele almaktadır.

İbrahim Ağâh Çubukcu da akıllı bir ışığa benzetmekte ve onu doğruyu yanlıştan ayıran bir yeti olarak vasıflandırmaktadır.⁽¹⁰⁾

Akıl, yaratılmış olan varlıklar içerisinde sadece insana verilmiş olan bir kuvvettir. Nasılki, diğer hayvanlarda hayatlarını korumak için birer koruma gücü varsa (arslanın acı kuvveti, maymunun çevikliği, yilandaki zehir, arıdaki iç güdü vb.), insan-daki akıl da insanların, hayatlarını koruma altına alabilmeleri için verilmiş bir silahtır. İnsan kendi savunmasını ve hayat mücadelesini ancak akıl yoluyla yapabilmektedir. Onu diğer canlılardan (hayvanlardan) ayıran en büyük özellik işte bu AKIL varlığıdır. Hayvanlarda bulunan özelliklerin hiç biri aklın yerini tutacak değerde değildir.⁽¹¹⁾ Bu özelliğiyle insan, bütün canlılara üstünlük sağlamakta ve yeryüzünün hakimi durumuna yükselmektedir. Yine bu üstünlüğüyle yerin ve göğün sınırlarını çözmeye çalışmak-

8. Nihat Keklik, Felsefenin İlkeleri, İstanbul, 1982, I, ss. 154-155.

9. Nihat Keklik, age, I, s. 154.

10. İbrahim Ağâh Çubukcu, Türk Düşünce Tarihinde Felsefe Hareketleri, Ankara, 1986, s. 133.

11. Daha geniş bilgi için bkz. Nihat Keklik, Felsefenin İlkeleri, İstanbul, 1982, I, ss. 154-155; Nihat Keklik, Felsefe (Mukayeseli Temel Bilgiler ve Kaynaklar), İstanbul, 1978, ss. 87-88.

tadır.

O halde, sadece insana verilen ve bu sayede onu yeryüzünün hâkimi kılan bu akıl ne manaya gelmektedir? Akıllı gerçekleştirmiş olduğu eylemler açısından ele alırsak, acaba nasıl bir tanımla yapılabilir? Ve bu tanımların hangisi doğrudur?

Düşünce tarihine baktığımızda aklın birçok tanımlarının yapılmış olduğunu görmekteyiz. Fakat onun birçok manalara delâlet eden müşterek bir isim olması ve mahiyeti icabı ortak bir tanımının yapılması imkânsız görülmektedir. Ama buna rağmen, bir takım tanım denemelerinin yapıldığı da bir gerçektir. Bunlardan bazıları şunlardır:

"Akıl; temelini insanın varlık yapısının bütünlüğü içinde bulan, insanın varlığı dışında kendisine varlık yüklenemeyen ve doğuştan gelen,⁽¹²⁾ insanı deliden ve iç güdü ile hareket eden hayvanlardan ayıran bir kabiliyet (garîza), güç ve kuvvettir."⁽¹³⁾ Bu tanımın bundan sonra yapılacak olan diğer tanımlara kaynaklık ettiği görülmektedir; çünkü akıl için yapılan diğer tanımların hemen hemen tamamı bu tanıma dayanmaktadır.

"Akıl; zâtı itibariyle maddeden ayrı, fiil (eylem)i bakımından ise onunla beraber olan, sahiplerini doğru yoldan sapmaktan alıkoyan mücerred bir cevherdir ve bu cevher de nefs-i natıka diye adlandırılır."⁽¹⁴⁾ Yani o ruhanî bir cevherdir ve Allah onu insanın vücûduna bağlı olarak yaratmıştır.⁽¹⁵⁾ Bu tanım bize, aklın mahiyetinin mücerred bir cevher olduğunu göstermekle beraber onun varlığının

12. Hüseyin Aydın, Muhasibî'nin Tasavvuf Felsefesi, Ankara, 1976, s.62.

13. Gazzâlî, İhyaü'l-Ülûmü'd-Dîn, (Tçv. Ahmet Serdaroğlu), İstanbul, 1974, I, s.215; İbrahim Agâh Çubukcu, "Mu'tezile ve Akıl", İ.F.D. Ankara, 1964, s.58.

14. Seyyit Şerif Cürcânî, Ta'rifât, Dersaadet, 1318, s.101.

15. S. Şerif Cürcânî, age, s.101.

yine de maddeyle birlikte olduğuna işaret etmektedir.

Aklın bir başka açıdan, iyi ve kötüyü ayırt etmede bir kriter olarak da tanımı yapılmaktadır. Farabî, İbni Sînâ, S.Şerif, Gazzâlî, Descartes v.b. bazı filozoflar : Akıl, insanda bozulmamış ilk fitrat olup, iyi ve kötüyü, hayır ve şerri, hak ile batılı ve hat-ta güzel ile çirkini temyiz etmek kuvvetidir⁽¹⁶⁾ diye tarif etmişlerdir. S.Şerif ise burada zikredilen aklın kalbe ait bir nûr⁽¹⁷⁾ olduğunu ifade etmiştir.

Ehl-i Sünnet kelâmcılarına göre ise akıl, düşünmek veya duyu vasıtalarıyla idrâk etmek sûretiyle bilinmesi mümkün olan şeyleri bilmek ve anlamaktır. Mu'tezilîlere göre de iyiyi kötüden ayırt etme kudretidir.⁽¹⁸⁾

Bilgiyi elde etme vasıtası olarak da aklın bazı tanımları yapılmıştır: Akıl; çeşitli duyu organlarının kendi alanlarının bilgisinin elde edilmesine vasıta olduğu gibi, akıl da eşyanın bilgisinin elde edilişine bir vasıta ve araçtır.⁽¹⁹⁾ Akıl; bir çeşit, bilgiyi kabule hazır bir kuvvettir⁽²⁰⁾ ve onunla ma'kulât denilen âlem kavranılmaktadır.⁽²¹⁾ İnsan, onun sayesinde Allah hakkında bilmesi

16. Farabî, Kitabu'l-Mecmu', Mısır, 1325/1907, s.45; İsmail Fennî Ertuğrul, Lügatçe-i Felsefe, İstanbul, 1341, s.582; S.Şerif, age, s.101; İbni Sînâ, Tis'u Resa'il fi'l-Hikmeti ve't-Tabiiyyât, Mısır, 1326/1908, s.79; Gazzâlî, Tehâfütü'l-Felâsife (Miyâru'l-İlim'den nakil ss286-290), İstanbul, 1981, s.330.

17. S.Şerif, age, s.101.

18. Nureddîn es-Sabûnî, Mâturîdiyye Akaidi, (Tçv. Bekir Topaloğlu), Ankara, 1980, s.188.

19. Sadru'l-İslâm İmâm Ebû Yusr Muhammed Pezdevî, Ehl-i Sünnet Akaidi, (Tçv. Şerafettin Gölcük), İstanbul, 1980, s.297.

20. İbni Kesîr, Hadislerle Kur'an-ı Kerîm Tefsîri, (Tçv. Bekir Karlığa-Bedrettin Çetiner), İstanbul, 1983, I, s.485.

21. Şerafettin Gölcük-Süleyman Toprak, Kelâm, Konya, 1988, s.72.

gerekenleri bilir ve onun sayesinde diğer bilgi vasıtalarını ortaya koymaya çalışır; netice itibarıyla o bir bilgi âletidir.⁽²²⁾ S. Şerif ise, akılı, nefsi-natıkanın bir kuvveti veya fail olan nefsin kendisi yahutta kişinin elindeki keskin bıçak gibi nefsin bir âleti olarak kabul etmektedir.⁽²³⁾ Akılla, insanın tecrübeleri vasıtasıyla edindikleri küllî hükümleri kasteden İbni Sînâ, akıl menfaat ve maksatların çıkarıldığı öncülleri meydana getiren ve zihinde toplanmış bulunan anlamlardır⁽²⁴⁾ demektedir. Akılı manevî bir ışık, idrâk vasıtası sayan Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır ise, şöyle bir mantıkî akıl tarifine yer vermektedir: "Akıl, madeni kalb ve ruhta, şuasî dimağda bulunan manevî bir nurdur ki, insan bununla duyulamayan şeyleri idrâk eder. Akletmek ise sebepler ile müsebbepler, eser ile müessir arasındaki alakayı, yanî illiyet kanununu ve ona müteferri' lüzum alakalarını idrâk ederek eserden müessire veya müessirden esere veyahut bir müessirin iki eserinin birinden diğerine intikal eylemektir. Mantık denilen bu geçiş sayesinde bir eser-i mahsustan, gayr-ı mahsus olan müessiri, meselâ mahsus bir hışiltıdan, gayr-ı mahsus bir hayvan veya mahsus bir müessirden gayr-ı mahsus eseri, meselâ görülen bir bal arısından gayr-ı mahsus olan bal, yahud mahsus bir eserden alakadar bulunduğu diğer bir eser, meselâ görülmeyen bir arının viziltısından henüz gayr-ı mahsus bulunan balı ve yeri keşf ve idrâk olunur. İşte böyle mahsustan gayr-ı mahsusa intikale vesîle olan veya gayr-ı mahsus bir manayı bizzat ve bilbedahe keşfeden idrâk aletine AKIL adı verilir."⁽²⁵⁾

22. Toshihiko, İslâm Düşüncesinde İmân Kavramı, (Tçv. Selahaddin Ayaz) İstanbul, 1984, s.141.

23. S. Şerif, age, s.101.

24. İbni Sînâ, age, s.79; Gazzalî, age, s.330; Aklın daha geniş anlamları için bkz. İbni Sînâ, Resail, ss.79-81; S. Şerif, Ta'rifât, s.101; Fârabî, Kitabu'l-Mecmu', ss.46-56.

Yukarıdaki tanıma göre aklın yeri kalb ve ruhtur. İmâm-ı Şâfiî ile diğer bir kısım din âlimine göre aklın yeri kalbdır.⁽²⁶⁾ İmâm-ı Azâm ve bazılarına göre ise aklın yeri dimağdır, eseri ise kalbdedir.⁽²⁷⁾ Bu sebeptendir ki, kalb eşyayı aklın nuru ile idrâk eder. Bu görüşte olanlar ise, insanın başına bir şey vurulduğunda aklının gittiğini ve kaybolduğunu, böylece aklın başta bulunduğu dikkat çekmeye çalışırlar.⁽²⁸⁾ Akletmek ile bilgiyi aynı sayanlara göre bir kişi biliyorsa aynı zamanda aklediyor demektir. Nitekim biri bir şeyi bilmiş olsa, onun için basîret sahibidir, âdil ve akıllı insandır denir. Zîrâ şeyin bilinmesi akıl ile olur. Falan akıllıdır derken o kimsenin âlim olduğu da kastedilir. Burada esas kastedilen ise akıl ile ilimdir. Akıllı demek, fiilen akla sahip kimse demektir.

Filozof ve bazı kelâmcılara göre akıl, fıtraten nefiste hasıl olan tasavvur ve tasdiklerdir. Bilgi ise nefiste (sonradan) kazanma yoluyla (doğuştan değil) hasıl olur. İşte filozof ve bazı kelâmcılar birincisine akıl, ikincisine ise ilim adını vermişlerdir.⁽²⁹⁾

Muhasibî ise, akla bilgidir diyen görüşe karşı çıkmış ve aklın bilgi olmadığını şöyle özetlemeye çalışmıştır: "Bize göre akıl doğuştan gelen bir kaabiliyet (garîza) tir, bilgi ise ondan doğar. Eğer aklın kendisi bilgi olursa doğru ve yanlışın ölçüsünü nerede bulacağız."⁽³⁰⁾ Gayet haklı olarak buna göre akıl bilgi değildir. Bilgi bir çeşit aklın ürünüdür, mahsûlüdür.

26. Ahmet Davudoğlu, Sahih-i Müslim Şerhi, İstanbul, 1973, I, s. 350.

27. Ahmet Davudoğlu, age, I, s. 350.

28. Pezdevî, age, s. 298.

29. Gazzalî, age, s. 330.

30. Hüseyin Aydın, age, s. 65.

S.Şerif aklın çeşitli tanımlarını adeta birleştirmiş ve değişik tariflere sebep olan temel nitelikleri bir araya getirerek: "akıl, nefis ve zihin aynı şeylerdir, ancak buna idrâk ettiği için akıl, tasarruf ettiği için nefis, idrâk etmeye elverişli olduğu için zihin denmiştir"⁽³¹⁾ açıklamasını getirmiştir. Halbuki bu tanım da hakikate ters düşen bazı noktalar vardır. Zîrâ nefis ile akıl aynı şeyler değildir. Nefis zâtî, akıl ise ârızîdir. Aynı zamanda akıl nefsin idaresi altındadır ve herkeste eşit bir şekilde bulunmayan ilâhî bir vergidir.⁽³²⁾

Yukarıdaki, aklın değişik ilkelere dayanılarak yapılan tariflerden ve akıllı bir kişi için akıllandı vb. gibi kullanılışlardan hareketle akı, doğuştan verilen bir kuvvet ve sonradan kazanılmış bilgi olmak üzere iki kısma ayırmak mümkündür. Bu hususta Hz. Ali "akıl iki çeşittir, biri tabiîdir; diğeri duyulmuş olanıdır. Tabiatten olan bulunmadıkça duyulmuş olan fayda vermez"⁽³³⁾ demek suretiyle ilkiyle akı, ikincisiyle ise bilgiyi kastetmektedir. İbni Sînâ ise, nefiste bulunan yetilerden sadece aklın önemi üzerinde durur ve diğer bütün yetileri, güçleri onun emrine vermesi bir ilke olarak benimser. Zîrâ hem kendisini, hem de başkalarını düşünen tek güç akıldır.⁽³⁴⁾

Aklın lügat manalarını verirken onun deve bağı (عقال البعير) manasına geldiğini de belirtmiştik. Çünkü aklın bir görevi de ona sahip olanları doğru yoldan sapmaktan alıkoymaktır. S.Şerif'in de belirttiği gibi gerçek olan, aklın mücerred bir cevher olmasıdır. O, meçhul (gayb olan) şeyleri vasıtalarla, algılanan şeyleri

31. S.Şerif, age, s.101.

32. Hüsamettin Erdem, İlkçağ Felsefesi Tarihi, Konya, 1987, ss.6-7.

33. İbni Kesîr, age, I, s.485

34. Hilmi Ziyâ Ülken, İslâm Felsefesi, Ankara, 1967, s.96.

de müşâhade ile idrâk eder.⁽³⁵⁾ Bu münasebetteki bağdan maksat ise birbirine uygun iki nesne veya iki kavram arasında bir bağlantı, ilgi, alaka kurmaktır. Meselâ kalem ile yazmak arasında uygun bir bağlantı vardır. Bunun içindir ki, kalem yazıyor önermesi akla uygundur. Ancak fil ile uçmak arasında uygun ve müsbet bir bağlantı yoktur. Çünkü fil uçar önermesi, her zamanki deney ve gözlemlerimizce doğrulanmamaktadır. O halde, felsefe açısından akıl, birbirine uygun nesnelere ve kavramlar arasında bağlantı kurmaktır.⁽³⁶⁾

Akıl vasıtasıyla elde edilen bilgiler ya zarûrî olur⁽³⁷⁾ ve ya istidlâlî olur.⁽³⁸⁾

35. S.Şerif, age, s.101.

36. Nihat Keklik, Felsefenin İlkeleri, İstanbul, 1982, I, s.157.

37. Zorunlu (zarûrî) bilgiler: Nazara ve istidlâle, akıl yürütme-ye ihtiyaç duyulmadan bilinen apaçık denilen bilgilerdir. Meselâ, $2 \times 2 = 4$, ateş yakar vb. gibi herkesçe bilinen zorunlu bilgilerdir.

38. İstidlâl: Daha önce bilinen ön bilgileri usûlüne göre tertipleyerek daha önce bilinmeyen yeni bilgilere, neticelere ulaşmaktır. Nazarî, istidlâlî bilgiler ise; akıl yürütmeyi, zihnin faaliyet göstermesini gerektiren bilgilerdir. Bu tür bilgilerin elde edilmesinde akıl, belli ölçüler ve şartlarda fonksiyon icra eder.

Bu istidlâl, ya küllîden cüz'îye intikâl yoluyla olur, buna Ta'lîl, Kıyas, Dedüction, Tümden Gelim;

Yahud cüz'îden küllîye intikâl vasıtasıyla olur, buna İstikrâ, Endüction, Tüme Varım;

Ve yahutta cüz'îden diğer cüz'îye intikâl yoluyla olur, buna da Temsil, Analoji adı verilir.

Akıl, nesne ve kavramlar arası bağ kurarken çelişki ve yanlışlıklara düşmemek için ortaya konulan bazı ilkeler vardır ki, bunlara aklın prensipleri veya zihnin kanunları adı verilir.

Bunlar üç tanedir:

1-Ayniyet Kanunu: $A=A$ şeklinde ifade edilir. A kendi kendisinin aynıdır.

2-Tenakuz Kanunu: A non A değildir. A, A dır dedikten sonra A, A değildir diyemeyiz.

3-Üçüncü Şıkkın Yokluğu Kanunu: İki durum arasında üçüncü durum

Netice olarak diyebiliriz ki, akıl insanın doğuştan getirmiş olduğu bir kaabiliyettir ve o kaabiliyet sayesinde insan, yar-yüzünün en şerefli varlığı olma özelliğine sahip olmuştur. Amerikalı Mark Twain'in belirttiği gibi insan akli eşi bulunmayan bir makina gibidir.⁽³⁹⁾ Bu makinanın işleyişi ve şekli apayrı bir tarzdadır; onun mahiyeti ise hiç bir şekilde bilinmemektedir. O, bilgi ilme, gerçek bilgiye götüren sebeplerden biridir. Onunla, duyularımızla elde edemediğimiz, "ma'kûlât" denilen mücerret; yani maddî ve mahsus olmayan şeyleri de idrâk etme imkânını elde ederiz. Bütün bu tanımlardaki farklılıklara rağmen tek değişmeyen hakikat şudur ki; akıl tamamen mücerret ve ruhânî bir cevher, bir nûrdur. Bu sebeple akıl; "Nefs-i Natıkadır" veya "Nefsin bir kuvvetidir ve onunla ilimler, fenler idrâk edilir" denilmiştir.⁽⁴⁰⁾

İnsanın, bilgilerinin, çevresinin, geleneklerinin, eğitimcilerinin tesirinden sıyrıldığı zaman ve bu saydıklarımızın tesirinde kalmadan öz aklına-herşeyden açık kalan aklına, akl-ı selîm denir ki, işte insan bu aklıyla apaçık ve kesin, vasıtasız bilgiye ulaşmış olabilir.⁽⁴¹⁾ İşte bizim buraya kadar değişik tanımlarına vermeye çalıştığımız ve maddî alanda, fizik sahada varlığından söz ettiğimiz akıl böyle bir akıldır. Şimdi de maddî alanda, fizik sahasında sözünü ettiğimiz aklın kısımları ile metafizik sahada geçen akıldan bahsetmeye çalışacağız.

C) AKLIN ÇEŞİTLERİ VEYA KISIMLARI

Yukarıda da belirttiğimiz gibi akıl herşeyden önce iki alanda incelememiz gerekmektedir. Bunlardan ilki maddî alanda ve ya fizik sahada bulunan ve sadece varlıklar içerisinde insana has

39. İbni Kesîr, age, IX, s. 4546.

40. Şerafettin Gölçük-Süleyman Toprak, age, s. 72.

41. Hüseyin Atay, Kur'an'da Bilgi Teorisi, İstanbul, 1982, s. 28.

olan akıl, ikincisi ise, yine mahiyeti itibariyle bilinemeyen ve tamamen metafizik sahada yer alan akıl.

Filozoflar her iki sahadaki akılları buldukları yer ve gördükleri iş açısından tekrar bölümlere ayırmışlardır. Biz burada aklın bölümlerini yukarıdan aşağı, yani metafizik sahadaki akıllardan başlayarak fizik sahadaki aklın bölümlerine yer vererek ele almaya çalışacağız. Öncelikle felsefe tarihinde akıl kavramını kullananları tesbit ederek meselemize yaklaşmaya çalışalım.

Felsefe tarihinde, özellikle batı felsefesi tarihinde ilk olarak akıl, Herakleitos'ta görülür ve bu akla kanun ve hüküm manasına gelen "Logos" adı verilir.⁽⁴²⁾ Bu akıl insana değil tabiata ait bir akıldır ve o, evrende egemen olan bir yasa, tanrısal bir güçtür. Daha sonraları ise Anaxagoras'ta oluşu meydana getiren ilk ilke olarak düşünce yetisine, akla benzeyen "Nous" karşımıza çıkar. Nous maddî karakterli bir varlıktır. Yalnız bu varlık pekince, seçkin, bütün nesnelere en incisi en arınmış, hiç bir şeyle karışmamış ve bütün öteki varlıkların hareket ilkesidir.⁽⁴³⁾

Aklın felsefî bir problem olarak ilk defa ele alınması Aristoteles'de görülür. Akıl, Aristoteles psikolojisinde aşağıdan yukarıya doğru çıkan ruhî fonksiyonlar mertebeleri (tabakaları)-nin en üst tabakasını teşkil eder. Aristoteles'e göre akıl, ruhun kendisiyle düşünüp anladığı bir melekedir, aklın fonksiyonu da bizim hüküm dediğimiz şeyi teşkil etmektedir.⁽⁴⁴⁾ Aristoteles aklı

42. Ernest Von Aster, Felsefe Tarihi Dersleri (Tçv. Macit Gökberk), İstanbul, 1943, s. 35; Macit Gökberk, Felsefe Tarihi, İstanbul, 1985, s. 26.

43. Macit Gökberk, a.g.e., s. 37.

44. Süleyman Hayri Bolay, Aristo Metafiziği ile Gazzâlî Metafiziğinin Karşılaştırılması, İstanbul, 1980, ss. 115-116.

mahiyet yönünden ikiye ayırır:

1-Münfail (edilgen, pasif) akıl ki, duyum ve imajdaki kavranabilirleri alır. Bu akıl fesâda tâbidir ve faal akıl kendisine tesir eder.

2.Faal (etken) akıl ki, kavranabilirler kendisinde bizzat fiil halinde mevcuttur. Bu manada o kavranabilirleri meydana getirir, ve pasif akla düşünme imkânı verir. Tıpkı ışığın bize renkleri görme imkânı vermesi gibi.⁽⁴⁵⁾ Aristoteles, daima önce fiil halinde bir akıl olmadığı zaman düşünmenin hiç bir suretle mümkün olmayacağını ifade eder ve böylece faal akıl insânî ruha bağlı fakat onun faaliyetinden aşkın olarak bulunur. Faal aklın bedenden önce var olduğunu, bedenden sonra da var olacağını belirten Aristoteles faal aklı adeta ölümsüzleştirir; ama münfail akıl ise ölümlüdür. Aristoteles'in bu akıldan Tanrıyı mı? yoksa O'nun fiillerini mi? kastettiği bilinmemektedir.⁽⁴⁶⁾ Aristoteles'e göre gök cisimleri (yıldızlar) da, en üstün zekâlardır, en akıllı ruhlardır.⁽⁴⁷⁾

Plotinos'da ise akıl (nous), sudûr neticesinde Ulûhiyetten (Tanrı'dan) ortaya çıkmıştır ve kesret bundan sonra başlar.⁽⁴⁸⁾ Batıdaki bu filozofların akıl hakkındaki bölümlmelerine İslâm dünyasında da rastlamak mümkündür. Bu ister taşıyıcısı insan olsun, isterse metafizik sahadaki mahiyetleri bilinmeyen varlıklar olsun.

İslâm filozoflarından ilki sayılan Kindî, akıllı dört kısma ayırır: Bunlardan ilki, daimî olarak fâil, mevcûd, her şeyin aslı ve sebebi olan akıldır ki, bu, Allah veya "el-Aklu'l-Ëvvel"⁽⁴⁹⁾dir.

45.S.Hayri Bolay, age, s.117.

46.S.Hayri Bolay, age, s.120.

47.Macit Gökberk, age, s.85.

48.E.V.Aster, age, s.221; Macit Gökberk, age, s.134.

49.T.J.de Boer, İslâm'da Felsefe Tarihi (Tçv.Yaşar Kutluay), Ankara,

Farâbî ise metafizik sahadaki akılların çeşitlerini "Akıllar Nazariyesi" başlığı altında toplar. Ona göre; Allah'ın katında (nazarında) ezelden beri "şeylerin" formları ve misâlleri mevcûttur ve keza ezeli olarak yine O'ndan kendi misâli hasıl olmuştur ki, buna "el-Vücûdu's-Sânî" veya "el-Aklu'l-Evvel" adı verilir. Bu akıldan sonra "Ukûlü'l-Eflâki's-Semâniye" (sekiz feleğin akılları) gelir. Bunlardan "el-Ecramü's-Semâviye" sudûr eder. "Melekûtü's-Semâ" diye isimlendirilen (dokuz akıl) ikinci varlık mertebesini teşkil eder. Üçüncü mertebede "el-Aklu'l-Faal" bulunur ve buna "Ruhü'L-Kudüs" adı verilir. Bu, ulvî ve suflî âlemi birbirine bağlar. Dördüncü mertebede ise nefis bulunur. Burada akıl ve nefis insanlarda bulunur ve insan sayısınca çoğalırlar.⁽⁵⁰⁾

İbni Sînâ ise, Allah'a "Akıl" vb. gibi sıfatların izafe edilmesinin caiz olduğu görüşüyle konuya yaklaşır. Ona göre Allah'tan ilk sâdır olan "İlk Akıl" (el-Aklu'l-Evvel)dır. Çokluk ise bu akılla başlar. Bunun kendi illetini düşünmesiyle üçüncü akıl meydana gelir ki, bu en dışarda olan feleği (el-Feleku'l-Aksâ) idâre eder ve bunun kendi zâtını düşünmesiyle "Nefs" sudûr eder bunlar: Akıl, nefis ve cisimdir. Akıl vasıtasız olarak cismi tahrik ve nefse tesirde bulunamayacağı için son olarak "Faal Akıl" gelir. Ve ondan dünyaya ait şeylerin maddesi, cisimlerin formları ve insânî nefisler sâdır olur ve faal akıl bunların hepsini idâre eder.⁽⁵¹⁾

Yukarıda sözünü etmiş olduğumuz filozoflar, metafizik sahada söz konusu olan ilk aklın, el-Aklu'l-Evvel'in Allah olduğunda birleşmişlerdir. Diğer sözü edilen akıllar O'ndan sudûr etmiştir. Bunun için de daima faal olan akıl Allah'tır.

50. F. J. de Boer, age, s. 82.

51. F. J. de Boer, age, s. 97.

İnsandaki aklın derecelerine gelince; İslâm filozofları insanlardaki akılları da yaptıkları iş ve mahiyetlerine göre kısımlarına ayırmayı bir adet haline getirmişlerdir. Umumiyetle filozofların akılı dört kısma ayırdıkları görülmektedir. Bunlar aşağıdan yukarı sırasıyla:

1-Heyûlâni (maddî) akıl: Bilme kapasitesine sahip olduğu halde nefsin bilgisiz kalmasıdır. Kindî buna, insan nefsinde kuvve olarak mevcut olan akıl,⁽⁵²⁾ Farâbî, doğan çocuğun ruhunda saklı bulunan bir güç (potansiyel enerji),⁽⁵³⁾ İbni Sînâ, eşyanın mahiyetlerini maddelerden soyutlanmış olarak kabullenmeye hazır olan nefsin bir kuvveti,⁽⁵⁴⁾ Gazzâlî ise münfail (edilgen) akıl⁽⁵⁵⁾ demektedir.

2-Meleke Halinde Akıl (الحقل الملكة): Zarûretleri bilmek ve nazârî şeyleri kazanmak için nefsin kendi kendisiyle güç ve kaabiliyet kazandığı şeydir.⁽⁵⁶⁾ Kindî buna, insan nefsinde bilfiil mevcut olan meleke halindeki akıl der.⁽⁵⁷⁾ İbni Sînâ'ya göre ise Meleke Halindeki Akıl, heyûlâni aklın meydana gelmesiyle fiile yakın olacak bir kuvvet oluncaya kadar bu kuvvetin tekamül etmesi,⁽⁵⁸⁾ Gazzâlî'ye göre ise, mümkün akıl'dır.⁽⁵⁹⁾ Farâbî'ye göre yoğrulup şekillenmeyi bekleyen bir tunç, nasıl kuvve (potansiyel) halinde bir "heykel" demek ise, şekillenip bilgi meydana getirecek olan çocuğun bilgi melekesi de kuvve halinde "bilici" demektir. Farâbî bu akıla bilkuvve akıl-güç halinde akıl der.⁽⁶⁰⁾

52.T.J.de Boer,s.72.

53.Fahrettin Olguner,Fârâbî,Ankara,1987,s.50.

54.İbni Sînâ,age,s.80.

55.S.Hayri Bolay,age,s.238.

56.S.Şerif,age,s.101.

57.T.J.de Boer,age,s.72.

58.İbni Sînâ,age,s.80.

59.S.Hayri Bolay,age,s.238.

60.Fahrettin Olguner,age,s.50.

3-Fiil Halinde Akıl (العقل بال فعل): Nefis bu akılla dışta yapmak istediği şeyleri gerçekleştirir. Bilkuvve akıl çevresiyle irtibatlar kurup bir takım eylemlerle bazı şeyleri kavrar, idrâk eder. Bu iş akla yeni bir derece kazandırır. Filozoflar bu akla bilfiil akıl, adını vermişlerdir.⁽⁶¹⁾ Aklın kuvveden fiil haline geçişini idrâk sağlar, idrâk bu geçişte vasıta olur.⁽⁶²⁾

4-Müstefâd Akıl (العقل المستفاد): İdrâk ettiği nazariyelerin kendisinden hiç ayrı olmayacak şekilde aklın yanında hazır olması⁽⁶³⁾ veya maddeden mücerret ve hariçten bir usûl yoluyla nefiste yerleşmiş bulunan bir mahiyettir.⁽⁶⁴⁾ Şöyle ki, fizik dünyaya ait şeyleri idrâk eden ve "bil fiil akıl" adını alan akıl, daha üstün varlıkları gerçekten mücerret olan sûretleri (formları) de idrâk eder hale gelmiş bulunmaktadır. İşte bu noktaya gelmiş bulunan insan aklı, Faal Aklın kendisine verdiği bağışları da alarak, insan aklının ulaşacağı en üst seviyesine çıkmış bulunan akıl, "müstefâd akıl -kazanılmış veya feyz almış akıl"dır.⁽⁶⁵⁾

Bir diğeri de faal akıllar denilen akıllardır. Bunlar da temel olarak maddeden mücerret olan bütün mahiyetlerdir. Faal Akıl; akıl olması açısından sûrî bir cevher olup mücerret bir mahiyettir. Ama bu mücerretlik başkasını maddeden veya madde ilişkilerinden tecrid etmesi yoluyla değildir. Bu mahiyet, mevcut her varlığın mahiyetidir. Faal akıl olması açısından ise o, belirtilen vasfıyla bir cevherdir. Bu cevherin özelliği ise, heyûlânî aklın üzerine yönelmesiyle onu kuvveden fiile çıkarmasıdır.⁽⁶⁶⁾

61. Fahrettin Olguner, age, s.50; İbni Sînâ, age, s.80; S.Şerif, age, s.101; S.Hayri Bolay, age, s.237.

62. Fahrettin Olguner, age, s.50.

63. S.Şerif, age, s.102.

64. İbni Sînâ, age, s.80.

65. Fahrettin Olguner, age, ss.50-51.

66. İbni Sînâ, age, ss.80-81.

Yani faal akıl heyûlânî akılı etkileyerek kuvveden fiile çıkarır.

Fizozofların akılı bu şekilde tasnife tâbi tutmaları bazı fakihlerce tenkit edilmiş ve mesnetsiz bulunmuştur. Meselâ Hanefî âlimlerinden Ahmet el-Beyâdî "İşâratü'l-Merâm" adlı eserinde filozofların akılı bu şekilde tasniflerini tamamen mesnetten yoksun saymış ve hiç birinin her hangi bir delille desteklenmediğini belirtmiştir. Ona göre akıl için tek gerçek şudur: "Başlangıçta insanda akılı geliştirmeye (idrâk edebilecek şeylere yönelme) potansiyeli ve aklen kavranacak şeyleri kavrama istidadı vardır. İşte bu potansiyel güce veya hazır olma haline, saklı akıl (akıl bil kuvve) yahut doğuştan akıl (fitri akıl) adı verilir. Sonra bu akıl kemâle erişinceye kadar Allah'ın yaratıcı faaliyeti ile yavaş yavaş gelişir ve neticede mükemmelleşmiş akla "kazanılmış akıl" (müstefâd akıl)a ulaşılır.⁽⁶⁷⁾ Burada maddeye en yakın olan heyûlânî akıl, en uzak olanı da müstefâd akıl olarak zikrediliyor.

Aslına bakılırsa Beyâdî'nin yok olduğunu iddia ettiği ve mesnetsiz saydığı filozofların yapmış olduğu akıl tasnifi ile, kendi akıl tasnifi arasında büyük bir fark olduğunu söylemek oldukça zordur. O, sadece terimlerin ismini değiştirmekle yetinmiştir. Bu ise görüşlerin farklılığını ortaya koymak için yeterli değildir. Beyâdî filozofların dört esasta topladığını iki esasta toplamış ve bu iki aklın sahasını genişletmiştir. Ona göre akla iki ayrı açıdan bakılabilir: 1-Aklın nesnelere kavrama yönü'dür ki, akıl burada bir cevherdir. Aklın bu yönüyle, duyu organları yoluyla hemen yanımda olan duyumları nesnelere; ispat ve akıl yürütme gibi dolaylı yollardan da, hemen yanımda olmayan nesnelere kavrarız. 2-Aklın gücü, kuvveti'dir ki, bu yönüyle akıl

67. Ahmet el-Beyâdî Hanefî, İşâratü'l-Merâm, (Taksim: Muhammed Zâhid b. Hasan el-Kevserî), İstanbul, 1949, s. 78.

bir çeşit ışıktır ki, bunun faaliyeti duyuların en düşük safhasında başlar ve bununla kavranılan nesne zihne açık ve berrak bir biçimde ulaşır.⁽⁶⁸⁾

İslâm filozoflarının tasnifine karşı çıkan, fakat kendisinin dahi bu tasnifin pek dışına çıkamadığı görülen Beyâdî vb.

fakihlere karşı ise Gazzâlî aklın dört gruba ayrıldığını bizzat Kur'an-ı Kerim'deki Nûr Sûresi 35. ayetinden çıkarmaktadır. Konuya daha iyi açıklık getirmesi açısından ayetin türkçe tercümesini aynen zikretmekte fayda olacağı kanaatindeyiz: "Allah göklerin ve yerin Nûru'dur. O'nun nûru, içinde ışık bulunan bir kandil yuvasına benzer. O ışık bir cam içindedir, cam ise sanki bir inci gibi parlayan bir yıldızdır. Bu ne yalnız doğuda ve ne de yalnız batıda bulunan bereketli zeytin ağacından yakılır. Ateş değmese bile neredeyse yağın kendisi aydınlatacak.[†] Nûr üstüne nûrdur. Allah dilediğini nûruna kavuşturur. Allah insanlara misaller verir, O her şeyi bilir."⁽⁶⁹⁾ Gazzâlî, bu ayeti kendine göre şöyle tefsir eder: Burada kandil heyûlânî akıl için bir temsildir. Kandilin kendisinde ışık meydana gelmesine olan istidadı gibi, nefis de fitraten kendisinden akıl nûrunun meydana gelmesine istidatlıdır. Sonra bu nefis biraz kuvvetlenip kendisinde ma'kullerin prensipleri hasıl olunca parlak bir cam, kandil halini alır. Daha sonra doğru düşünceyle ma'kulleri elde edecek dereceye varınca akıl bir ağaç olur. Çünkü ağacın dalları olduğu gibi fikrin de bir çok dalları vardır. Akıl meleke derecesine ulaşıp kendisinde sezgi ile ma'kuller hasıl olunca bu, kandilin yağlı durumundadır. O daha kuvvetlenince yağlı ışık vermeye başlar. Müşâhade edâp düşünecek şekilde ma'kuller hasıl olunca o, lamba olur. Sonra burada ma'kuller hasıl olursa, o takdirde nûr

68. Ahmet el-Beyâdî, age, s. 77.

69. Kur'an-ı Kerim, Nûr, 24/35.

üstüne nûr olur. Yani fitrî aklın nûru üzerine kazanılmış aklın nûru gelir. Sonra bu nûrlar alındığı sebebe nisbetle kazanılmıştır. O nûr çok büyük bir ateş kitlesine nisbetle kandil gibidir. İşte bu büyük ateş de insan ruhlarına ma'kulât nurlarını saçan "Faal Akıl" dır. Gazzâli böylece ayetin peygamber aklına bir misâl olarak verilmekle birlikte, bu tarzda tefsirinin de caiz olduğunu ileri sürer.⁽⁷⁰⁾ Ayrıca Gazzâli Allah'ın ilk olarak faal akılı yarattığını ve ma'kulleri insanlara gönderen cevherin faal akıl olduğunu ileri sürer. Faal aklın bizim aklımıza nisbetini güneşin gözlerimize nisbetine benzetir. Güneşin bizzat bir ışık kaynağı olarak ve diğer cisimlerin onun ışıklarıyla aydınlanması gibi faal aklın da akıllarımıza nazaran aynı işi gördüğüne inanır.⁽⁷¹⁾

Diyebilirsiniz ki, akıl gerçekte insanın doğarken beraberinde getirmiş olduğu bir kaabiliyet olmakla birlikte, faal aklın kendisini aydınlatmasıyla da derece derece gelişen ve neticede kazanılmış akıl halini alan bir güçtür. Kazanılmış akıl ise kesin bilgi kaynaklarından biri olarak kabul edilmektedir. Gerek filozofların akılı; heyûlânî akıldan müstefâd akla kadar sınıflandırmaları ve gerekse Beyâdî gibi fakihlerin onu herhangi bir sınıflamaya tâbi tutmadan filozoflara paralel görüşler ortaya koyması yukardaki görüşümüzü teyid etmektedir. Bu hususta Kur'an şöyle bir açıklama getirir: "Allah sizi annenizin karnından bir şey bilmediğiniz halde çıkarmış, size göz, kulak ve kalb vermiştir." ⁽⁷²⁾ Doğarken bilgisiz olarak dünyaya gelen akıl, acaba Kur'an da ne gibi manalara gelmektedir? Şimdi de bu konuyu izaha geçelim.

70.S.Hayri Bolay, age, ss.238-239.

71.S.Hayri Bolay, age, s.240.

72.Nahl,16/78.

B İ R İ N C İ B Ö L Ü M

1) KUR'AN-I KERİM'DE AKIL VE AKLA DELÂLET EDEN ÇEŞİTLİ

KAVRAMLAR VE BU KAVRAMLARIN KAZANDIKLARI MANALAR:

Bu bölümde daha ziyâde, varlıkla hesaplaşmak üzere yüzüne gelmiş olan, varlığa yaklaşmak, varlığa nüfûz etmek, varlıkla kendisi arasında bir dialoğ kurmak ve ona hâkim olmak ve yine vahiyle belirlenmiş olan dînin anlaşılması, gereği gibi o dînin emirlerinin yerine getirilmesi için, Allah'ın sadece insana bahsettiği akıldan söz edeceğiz.

Kur'an-ı Kerîm'de bulunan 6200 kûsûr ayetin,⁽¹⁾ tekrarlamalarla birlikte $\frac{1}{10}$ 'ine yakını, aklın çeşitli kullanım ve fonksiyonlarını gösteren, taakkul, tefekkür, tedebbür, anlama, nazar, idrâk etme, ibret alma vs. gibi ayetler teşkil eder. İnsanlara insan olma şerefini kazandıran aklın, Kur'an'da nasıl kullanıldığını, ne manalara geldiğini, ne kadar yer verildiğini ve müteradiflerinin neler olduğunu belirtmeye çalışalım.

A) AKIL, ÜLÜ'L-ELBÂB, ÜLÜ'N-NÜHÂ, HİCR:

Kur'an'da akıl (جَوَّع) 49 yerde⁽²⁾ fiil ve sıfat olarak

1. İbni Kesîr, Hadislerle Kur'an-ı Kerîm Tefsiri, (Tçv. Bekir Karlığa, Bedrettin Çetiner), İstanbul, 1983, I, s. 310.
2. Bakara, 2/44, 73, 75, 76, 164, 170, 171, 242; Âl-i İmrân, 3/65, 118; Mâide 5/58, 103; En'am, 6/32, 151; A'râf, 7/169; Enfâl, 8/22; Yûnus, 10/16, 42, 100; Hûd, 11/51; Yûsuf, 12/2, 109; Ra'd, 13/4; Nahl, 16/12, 67; Enbiyâ, 21/10, 67; Hacc, 22/46; Mî'minûn, 23/80; Nûr, 24/61; Furkân, 25/44; Şuarâ, 26/28; Kasas, 28/60; Ankebût, 29/35, 43, 63; Rûm, 30/24, 28; Yâ-sîn, 36/62, 68; Saffât, 37/138; Zümer, 39/43; Mî'min, 40/67; Zuhruf, 43/3; Câsiye, 45/5; Hücürât, 49/4; Ha-dîd, 57/17; Haşr, 59/14; Mülk, 67/10.

zikredilmiştir. Gerek ayetlerde ve gerekse hadislerde aklın ma-
hiyetinin ne olduğu, onun nasıl çalıştığı, hangi kısımlara ayrıl-
dığı vb. hususlarda herhangi bir açıklama bulunmamaktadır. An-
cak (عقل) kökünden türetilen çeşitli kullanışlarla karşılaşmak-
tayız. 49 yerde geçen aklın; 22 yerde (يعقلون), 24 yerde (العقلون),
bir yerde (يعقل),⁽³⁾ bir yerde (نعقل),⁽⁴⁾ bir yerde de (عقلوه)⁽⁵⁾ şek-
linde kullanıldığı görülmektedir. Aklın Kur'an'da isim olarak
değil de fiil ve sıfat olarak geçmesinin sebebini görüşüne bizim
de katıldığımız Hüseyin Aydın şöyle açıklamaktadır: "Akıl insa-
nın bir kaabiliyetidir; ama en önemli bir kaabiliyetidir. Yalnız
kendi başına çalıştığı zaman spekülâtif kalır. Ancak insanın di-
ğer kaabiliyetleri ve bilgi aktları ile birlikte çalışırsa sıh-
hatli neticeler ortaya koyar. Çünkü insan bir davranışında, bir
bilgi aktının gerçekleşmesinde bütünü ile vardır. İnsanın tek
tek kaabiliyetlerinin yalnız başlarına bir başarıya ulaşamayaca-
ğını bilen Tanrı, insanın ayrı ayrı kaabiliyetlerine değil, ka-
biliyetlerinin toplamına ya da bütün kaabiliyetlerinin bütününe
hitab etmiştir. İşte bu kaabiliyetlerin bütününe verilen ad Kur'-
an'da Kalb'dir."⁽⁶⁾

Kur'an'da akıl manasına müteradif olarak "el-bâb"⁽⁷⁾ kav-

3. Ankebût, 29/43.

4. Milk, 67/10.

5. Bakara, 2/75.

6. Hüseyin Aydın, Muhasibî'nin Tasavvuf Felsefesi, Ankara, 1976,
s.47.

7. el-Bâb (الباب) kelimesinin tekili (الب) 'dür. (لب - يلعب كتاباً)
kökünden türetilen (الب) kelimesi lügâtte; noksanlıklardan,
kusurlardan uzak olan akıl manasına gelir. (Ebu'l-Kasım Ragıb
el-İsfehânî, el-Müfredât fî Karîbi'l-Kur'an, Mısır, trs.s.673.

ramı 17 yerde "اولوالالباب"⁽⁸⁾, "نهي"⁽⁹⁾ kavramı 2 yerde "اولوالنهي"⁽¹⁰⁾, "حجر"⁽¹³⁾ kavramı da bir yerde "اولوالاخبار"⁽¹²⁾, "بصر"⁽¹¹⁾ kavramı bir yerde "نهي حجر"⁽¹⁴⁾ şeklinde kullanılmaktadır. Bunların tekil değil de çoğul olarak kullanılmalarının hikmeti ise yine kabiliyetlerin toplamına işaret etmesinden dolayıdır. Bunların yanında Kur'an'da, "أحلام"⁽¹⁵⁾ ve "حشر"⁽¹⁶⁾ kavramları da akıl manasına kullanılmışlardır. Böylece Kur'an'da akıl ve onun müteradifleri olan kavramların sayısı 74'ü bulunduğu görülmektedir. Ayrıca aklın zıddı olarak "سفهاء" kavramı "سفهاء" şeklinde Kur'an'da 6 yerde⁽¹⁷⁾ zikredilmektedir. Buraya kadar Kur'an'da geçen akıl ve onun müteradifleri olan kavramları vermeye çalıştık. Şimdi de konumuzla ilgili Kur'an'da bulunan ayetlere de-

8. Bakara, 2/179, 197, 269; Âl-i İmrân, 3/7, 190; Mâide, 5/100; Yûsuf, 12/111; Ra'd, 13/19; İbrâhîm, 14/52; Nûr, 24/44; Sâd, 38/43; Zîmer, 39/9, 18, 21, 29; Mî'min, 40/54; Talâk, 65/10.

9. (النهي - ينهي - نهياً) den türetilen (النهي) lügatte; batıla ve fenâ şeylere uymaktan meneden akıl manasına gelen (النهي) kelimesinin çoğuludur. (Râgıb el-İsfehânî, age, s.774.)

10. Tâ-hâ, 20/54, 128.

11. (بصر - يبصر - بصراً) lügatte; görmek, bakmak, ilim, tecrübe, ibret vs. gibi manalarının yanında, kalbin idrâk etme gücüne de بصيرة adı verilir. (Râgıb el-İsfehânî, age, s.63.)

12. Haşr, 59/2.

13. (حجر) den türetilen (حجر) lügatte; insanın kendisine yakışmayan fiil ve davranışlarda bulunmaktan alıkoyan akıl manasına gelir. (Râgıb el-İsfehânî, age, s.156.)

14. Fecr, 89/5.

15. Tûr, 52/32; (الحلم) lügatte; insanın nefsinin öfkeli iken zabtu rabt altına almasıdır. Çoğulu ise (أحلام) olup Kur'an'da (عقول) manasına kullanılır. (Râgıb el-İsfehânî, age, s.184.)

16. Hûd, 11/78, 87; Enbiyâ, 21/51 (رعد - يهز - رعداً) den türetilen (الرعد) lügatte; hidâyet ve doğruluk manasına gelir. Sapmak manasına gelen (الغش) kelimesinin zıddıdır. (Râgıb el-İsfehânî, age, s.285.)

17. Bakara, 2/13; En'âm, 6/140; A'râf, 7/66, 67, 155; Cin, 72/4.

ğınmeye çalışacağız.

Allah Kur'an'ı Cebraîl vasıtasıyla Hz. Muhammed (S)'e 23 yılda Arapça olarak indirmiştir.⁽¹⁸⁾ Zîrâ Arapça, dillerin en basiti, en açığı ve en genişidir. Yine gönüllerde olan manaları en güzel ve en geniş bir şekilde karşılayabilen Arapçadır.⁽¹⁹⁾ Kur'an'ın Arapça olarak indirilmesinin sebeplerinden biri de bütünüyle anlaşılıp, bilinmeyen herhangi bir noktasının bulunmamasıdır. Bu nedenle Kur'an akıl sahiplerine düşünüp ibret almaları için⁽²⁰⁾ indirilmiş şerefli ve mübârek bir Kitab'tır.⁽²¹⁾ Kur'an kendi özelliklerini belirtirken doğrudan doğruya akıl sahiplerini muhatap almıştır. Allah'tan sakınanların, bir tek Tanrı inancına ulaşanların, öğüt ve ibret alanların sadece akıl sahiplerinin olduklarını belirtmektedir.⁽²²⁾ Buna karşılık emir ve yasaklara uymamayı ise akılsızlığa, düşüncesizliğe bağlamıştır.⁽²³⁾ Zaten bilindiği gibi Kur'an'ın gerçek indirilme sebebi ise bir akıl varlığı olan insanın her yönden eğitilmesi ve öğretilmesi, kaabiliyetlerinin geliştirilmesidir. Bu sebepten dolayı Kur'an, muhtelif ayetlerde tabiat içindeki bir çok eşya ve hâdiseyi insan aklı ve tefekkürünün önüne sermiş, onun düşünmesini ve muhakeme etmesini istemiştir.

Kur'an'ın bizden akletmemizi istediği ayetleri çok genel olarak üç bölüm altında ele almamız mümkündür. Meselâ bunlardan ilki, akıl nimetiyle donatılmış olan insan varlığıdır. O, insanın yaratılışı ile ilgili olan evreleri bir bir açıklarken⁽²⁴⁾

18. Yûsuf, 12/2; Zührûf, 43/3.

19. İbni Kesîr, age, VIII, s. 4030.

20. Enbiyâ, 21/10.

21. Sâd, 38/29.

22. İbrâhîm, 14/52; Zümer, 39/9.

23. Bakara, 2/171; Enbiyâ, 21/67; Furkân, 25/44; Haşr, 59/14.

24. Mi'min, 40/67.

diğer yandan da insanın kısa ve uzun ömürlü olmasının hikmetlerini⁽²⁵⁾ zikretmeyi de ihmal etmez.

İkincisi ise, âlem ve onda cereyan eden olayları dile getiren kevnî ayetlerdir. Kur'an, bu tür ayetlerde, gece ve gündüze, göklerin ve yerin yaratılışına, gökteki varlıklara, yere ve yerdeki varlıklara bakıp düşünebilecek kimselerin sadece akıl sahibi kimselerin⁽²⁶⁾ olabileceğini belirtir. Hz.Peygamber, "Göklerin ve yerin yaratılışında, gece ile gündüzün birbiri ardınca gelip gidişinde akıl sahibleri için elbette ibret verici deliller vardır"⁽²⁷⁾ ayeti nazil olduğunda, "bu ayeti okuyupta onun hakkında düşünmeyenlere yazıklar olsun"⁽²⁸⁾ şeklinde bir ifade kullanarak akletmenin önemine değinmiştir. Gerçekten de bu vb. ayetler düşündürücüdür. Çünkü eğer üzerinde yaşadığımız dünya, mihverî etrafındaki mevcut hareketinden daha hızlı veya daha yavaş dönecek olsaydı, yahutta bulunduğu yerden biraz daha uzak veya yakın bulunsaydı hayat kaynağı olarak vafettiğimiz güneş ya her tarafı yakar yahutta soğuktan herşey mahvolup giderdi. Onun dönüşü kör bir tesadüfün eseri değil, âlim, hakîm ve kâdir olan Yüce Allah'ın tedbiridir. Ona yaşayışımızı devam ettirebilmemiz kadar bir sür'at vermiştir.

Üçüncü olarak da âhîret hayatını düşünme ile ilgili ayetlerdir. Bu ayetlerde Kur'an, düşünüp akleden kimseler için âhîret yurdunun daha hayırlı ve bâkî olduğunu, dünya hayatının ise gelip geçici, bir oyun ve oyalanmadan başka bir şey olmadığını beyan eder.⁽²⁹⁾ Kur'an'da dünya hayatının bir oyun ve oyalanma ye-

25. Yâ-sîn, 36/68.

26. Bakara, 2/164; Âl-i İmrân, 3/190; Ra'd, 13/11; Nahl, 16/12; Tâ-hâ, 20/54; Mü'minûn, 23/80; Nûr, 24/44; Mü'minûn, 23/80; Ankebût, 29/63; Rum, 30/24; Zümer, 39/21; Hadîd, 57/17.

27. Âl-i İmrân, 3/190.

28. Tefsîru'l-Kurtubî, Beyrût, 1376/1957, IV, s. 310.

rine benzetilmesinin sebebi çok kısa olmasından dolayıdır. Akıllı insan ise oyun ve oyalanmaya dalmaz ve onun geçiçi menfaatlarına aldanmaz.

Kur'an'da, yukarıda zikretmiş olduğumuz ayetlerde geçen akıl sahiplerinden başka bir de akılsız, sağır, dilsiz, kör vs. diye vasıflandırılan kimseler vardır. Kur'an bu tür insanlara " **سفيه** =beyinsiz" ismini de vermektedir. Sefih (**سفيه**) lügatte; tutum ve gidişatında hafiflik olan kimsedir ki, aklın noksan olmasından neş'et eder.⁽³⁰⁾ Yani ucu budalalığa varan hafiflik, fikirsizlik, temkinsizliktir ki, mukabili ise ağır başlılık, olgunluk, ve tam akıllılıktır. Sefih yine, akılla değil de, hevâ ve hevese tâbi olarak zevk ile hareket etmek manasına da gelmektedir.⁽³¹⁾ Münafıklar ise bu kavramı budala manasına kullanmışlardır.⁽³²⁾ "Onlara, müslümanların inandığı gibi siz de inanın denilince de "beyinsizlerin inandığı gibi mi inanalım" demişlerdir. İyi bilin ki, asıl beyinsizler kendileridir; fakat onlar hakikati bilmezler!"⁽³³⁾ Zirâ onların bu gerçeği idrâk edebilecek akılları yoktur. Hz.Musa'nın (Kur'an lisanıyla) "...aramızdaki beyinsizlerin yaptıklarından ötürü bizi yok eder misin Allah'ım!" diye Rabbine niyâzda bulunuşunda inkârcılar beyinsizlikle nitelendirilmiştir. Ve yine onlar beyinsizlikleri yüzünden mahvolmuşlar ve sapmışlardır.⁽³⁴⁾ Kur'an, bu beyinsizlerin aynı tabiri peygamberler için kullandıklarını zikretmekte, fakat onların beyinsiz değil sadece ve sadece Allah'ın peygamberleri olduğunu

30. Râgıb el-İsfehâni, age, s.343.

31. Elmalılı Hamdi Yazır, Kur'an Dili, Eser Neşriyat, 1979, J. s.234.

32. E. Hamdi Yazır, age, s.234.

33. Bakara, 2/13.

34. En'âm, 6/140.

da hemen belirtmektedir.^(x)

Böylece Kur'an, akılsızları yerip onlara çeşitli isimler verirken diğer yandan da akıllı ve akıllı sahiplerini yüceltmıştır. Ancak aklın yücelmesini ise ilme bağlamıştır.

1) BİR AKIL-BİLGİ MÜNASEBETİNDEN SÖZ EDİLEBİLİR Mİ?

Kur'an insanı taakkule, düşünmeye sevketmesini aklın otoritesinde ve ilmin önderliğinde yapmıştır. Yani anlamak ve akletmek için bilmenin gerekliliği üzerinde durmuştur. "Biz bu misalleri insanlara veriyoruz, bunlara akıl erdirenler ancak ilim sahipleridir"⁽³⁵⁾ buyurularak akıl erdirmenin sadece bilgili kimselelere ait olduğu ifade edilmiştir. Yani ancak bilgi sayesinde insanın doğuştan getirmiş olduğu akıl kuvveti artmakta ve önü açılmaktadır. Bir başka ayette de: "... bunu ancak ilimde derinleşmiş olan akıl sahipleri düşünebilir"⁽³⁶⁾ buyurulmakta, düşünebilmek için akıl sahibi olmak ve bunun için de ilim bakımından derinleşmek lâzımdır. Bunu şöyle bir misalle açıklamak mümkündür: Akıllı bir göze, ilmi de bir projektöre benzetirsek, biz projektörle ne kadar uzağı aydınlatabilirsek, gözümüz de o kadar uzağı görebilme inkânına sahip olabilir. İşte biz ilmimizi, bilgimizi ne kadar attırabilirsek ve çeşitlendirebilirsek, aklımız da o kadar uzağı görme, ince ve keskin düşünme imkân ve gücüne sahip olur.

İslâm gelmeden önce insanlar cehalet, kör bir taklid, hür düşünceden mahrum, tam bir gaflet içerisindeydiler. İşte İslâm insanlığa aklın itibarını ve ilmin efendiliğini hediye etmiştir. İlimle din hiçbir zaman çatışmamış, din, insanları devamlı ilme teşvik ederek "bilenlerle bilmiyenlerin bir olmayacağı"⁽³⁷⁾ düş-

35. Ankebût, 29/43.

36. Âl-i İmrân, 3/7.

37. Zümer, 39/9.

turunu getirmiştir. Böylece İslâm ve dolayısıyla onun ana kaynağı durumunda bulunan Kur'an, körü körüne taklid ve cehâlet hastalığının şifâ kaynağı olmuş, âlimleri ve ilim sahiplerini cahillerle kıyas edilemeyecek vasıflarla yüce bir mevkiye getirmiştir. İnsanlardaki Allah korkusunun (takvanın) bile ancak ilim sayesinde olacağını Kur'an şu şekilde ortaya koymaktadır: "Allah'tan kulları içinde, ancak âlim kimseler korkar".⁽³⁸⁾ Bir başka ayette ise bilen ile bilmeyen arasındaki fark, gören ile görmeyen (kör) arasındaki farka benzetilmekte ve bu ikisinin bir tutulmasının mümkün olmadığı belirtilerek hakikatın ancak âlim ve temiz akıl sahibi kimseler tarafından bilinebileceği⁽³⁹⁾ ifade edilmektedir. İslâm Dini'ne göre akıl ve ilme uygun olan her şey eski ve yeni olsun makbuldür. İtibar eski ve yeniye değil akıl ve dine uygun olanadır. İslâmın akla ve bilime bu kadar önem verdiği bilindiği halde, onu hâla çağ dışı saymak, modern insanın akıl ve mantığına uymadığını söylemek aklî bir kriterin ve kritiğin neticesinden ziyade katı bir taassubun, bağnazlığın neticesi olsa gerektir.

Aklî olmaktan çok efsanevi esaslara dayanan Yahudilik ve Hristiyanlığa inananların, İslam'a karşı takındığı tavrın gerçek sebebi, İslam'ı akıl dışı görmelerinden değil, daha ziyade kendi akıl dışı olan dinlerine inanmış olmalarından ve İslam'ı din olarak kabul etmeyişlerinden kaynaklanmaktadır. Burada karşımıza bir mesele daha çıkıyor, o da akıl ile dinin münasebeti nedir? Din olmazsa akıl bir fonksiyon icra edebilir mi? Yahut ta akılsız bir dinden söz edilebilir mi? Din ile akıl

38. Fâtır, 35/28.

39. Ra'd, 13/19.

birbirini nefyeder mi? Diğ er bir ifade ile akıl dinin, din ak-
lın yerine geçebilir mi?

2) DİN İLE AKIL BİR MÜNASEBET İCİNDE MİDİR?

Birçok düşünür e göre akıl, doğru yolu ancak dinin yardı-
mı ile bulabilir. Din de ancak akıl ile anlaşılıp açıklığ a kavuşa-
bilir. Çünkü akıl bir temel, din ise bir bina gibidir. Bina ol-
madıkça temel in bir manası kalmaz, temel olmadıkça da bina ayak-
ta duramaz. Yine bunun gibi akıl bir göz ise, din de o gözün
varlıkları görmesini sağlayan bir ışıktır. Gazzâlî'ye göre, din,
aklı kaybederse ondan hiçbir şey zuhur etmez ve gözün nûrunun
kaybolmasıyla ışığın kaybolması gibi din de kaybolur. Eğer aksi
olursa, gözün ışiksizlikten dolayı görmemesi gibi akıl da pek
çok şeyi görmekten aciz kalır.⁽⁴⁰⁾ Râğıb el-İsfehânî ve Gazzâlî-
ye göre din, dıştan gelen bir akıl; akıl da insanın içinde bulu-
nan ve içten gelen bir din'dir, bunlar birbirlerine destektir-
ler.⁽⁴¹⁾ Dinin dıştan bir akıl olması sebebiyle Allah Kur'an'da;
"inkâr edenlerin durumu bağırma ve çağırmadan başkasını duyma-
yarak haykıran gibidir. Sağırdırlar, dilsizdirler, kördürler bu
yüzden akledemezler"⁽⁴²⁾ buyurarak akıl ismini kâfirden kaldır-
mıştır.⁽⁴³⁾ Hakikatte bunlar sağır, dilsiz ve kör değ iller; fakat

40. S.Hayri Bolay, Aristo Metafiziği İle Gazzâlî Metafiziğinin
Karşılaştırılması, İstanbul, 1980, s.241.

41. Ebu'l-Kasım Râğıb el-İsfehânî, Mutluluğ un Kazanılması (Tçv.
Lütfi Doğan), İstanbul, 1974, s.126; S.Hayri Bolay, age, s.241.

42. Bakara, 2/171; Enfal, 8/22.

43. Ebu'l-Kasım Râğıb el-İsfehânî, age, s.126; S.Hari Bolay,
age, s.241.

hakikati düşünemedikleri ve akıllarını da kullanamadıkları için sağır, dilsiz ve kördürler. Allah bunun için onlardan akıl ismini kaldırmış ve böylece Akıla din adını vermiştir.⁽⁴⁴⁾

İslâm Dini'nin temel kaynağı olan Kur'an'daki bir çok ayette insanın hakikati elde etmesinde, duyular, kalb ve aklın birer kaynak olduğu zikredilmekle beraber bunlar arasında en çok önem verileni akıl olmuştur. Çünkü akıl, düşünen, muhakeme eden, karar veren, doğru ve yanlışın ölçüsü olan esas ölçek, esas kaynaktır. Diğerleri ise bu kaynaktan işlenmek, değerlendirilmek üzere malzeme toplarlar. Bu gerçek şu âyette gayet açık olarak dile getirilmektedir: "Yeryüzünde dolaşmıyorlar mı? ki, orada onları akledecek kalpleri, işitecek kulakları olsun, ama yalnız gözler kör olmaz, fakat göğüslerde olan kalpler de körleşir."⁽⁴⁵⁾ Âyetteki kalplerin kör olması demek, onun duymaması, anlamaması demektir.⁽⁴⁶⁾ Bu nedenle Kur'an her ne kadar bu gibilerin kulakları duysa da, eğer onların akılları ve düşünme kabiliyetleri yoksa, işitmelerinin mümkün olamayacağını, duyu mekanizmasının çalışamayacağını, duyu organlarını ise hakikati bulmak için çalıştıranın akıl olduğunu⁽⁴⁷⁾ belirtmektedir. Bir de Allah'ın sözünü işittikleri ve akılları yattıkları halde bile bile onu tahrif edenler, anlamazlıktan gelenler vardır.⁽⁴⁸⁾ Kur'an bunların Ehl-i Kitap (Yahudi ve Hristiyan)dan olduğunu beyan ediyor.⁽⁴⁹⁾ Çünkü Yahudiler Hz. İbrahim'in Yahudi, Hristiyan-

44. S. Hayri Boşay, a.g.e, s.241.

45. Hacc, 22/46.

46. Hüseyin Atay, Kur'an'da Bilgi Teorisi, İstanbul, 1982, s.43.

47. Yunus, 10/42.

48. Bakara, 2/75.

49. Âl-i İmrân, 3/65.

lar ise Kristiyan olduğunu iddia ediyorlardı. Halbuki Hz. İbrahim her ikisinden de öncedir. İşte Kur'an onların bu apaçık gerçeği bile düşünemeyecek kadar tutarsız ve akılsız olduklarından akıl ismini onlardan da kaldırmıştır.

Akıl yalnız başına eşyanın küllî olan prensiplerini idrâk edebilir. Fakat eşyanın cüz'i hadiselerini ve onların teker teker hükümlerini bilemez. Meselâ, akıl Hakk'a inanmanın, doğru sözün, iyi işler yapmanın güzelliğini, doğruluk ve adaletin yerinde kullanılmasını, kötü şeylerden sakınıp iffetli yaşamının vb. iyi durumların güzelliklerini bilir ve kavrar. Bunun yanında meselâ domuz eti, akınış kan yemek, şarap içmek, insanın kendi kız kardeşi ile evlenmesinin vb. gibi konuların hükümlerini akıl ancak din ile bilir ve öğrenir. Yine din doğru itikadın ve işlerin nizamı, dünya ve ahiret menfaatlarının delili ve yol göstericisidir. Bu bakımdan akıl dinden uzaklaşırsa doğru yoldan sapmış olur. Bu vb. durumlarda akıl doğru yolu din ile bulduğu içindir ki, Allah Kur'an'da : "...Biz peygamber göndermedikçe hiç kimseye azap edici değiliz."⁽⁵⁰⁾ buyurarak dinin akıl için bir ışık olduğunu vurgulamıştır.

Buraya kadar akıl hakkında bilgi vermeye çalıştık. Şimdi de onun işleyişi, çalışması demek olan tefekkürden bahsetmeye çalışacağız.

B) TEFEKKÜR

(فكر - يفكر - فكري) (bir şey hakkında düşünmek, düşünce) kökten türetilen tefekkür (تفكير) lügatte; etraflıca düşünmek, bir meseleyi halletmek için akli çalıştırmak, zihni yormak vb. gibi

manalara gelmektedir.⁽⁵¹⁾

Herhangi bir hususun zihinde tasarlanıp bir neticeye bağlanması demek olan tefekkür, bir fikir üretme işidir. Tefekkür ile bilinenler sayesinde bilinmeyene ulaşılmakta, diğer bir ifadeyle tefekkür belirli kurallara göre yapılmaktadır. Aksi takdirde, plân ve programdan yoksun, tutarsız bir düşünme ortaya çıkar ki, buna tefekkür adı verilmez. Buna ancak dense dense fevrî ve ânî düşünce denebilir. Düşünmeyi plânlı, programlı ve düzenli bir şekilde yürüten kimseye "Mütefekkir" (düşündür) denir.

Tefekkür, aynı zamanda felsefenin temel esaslarından biridir. Çünkü felsefî tahliller tefekkür boyutunda (laboratuvarında) gerçekleştirilir, tutarlı ve sistemli bir hale getirilir; bütün insânî bilgiler, felsefî sistemler, açıklamalar⁽⁵²⁾ ve hatta medeniyetler tefekkürün bir neticesidir.

Düşünmek, meseleyi çözmek için insanın zihnini çalıştırması vb. manalara gelen tefekkür; tasavvufî hayatın önemli bir unsuru olan murakabe-muhasebe denilen ferdin kendini kontrol etmesi ve hesaba çekmesi meselesiyle de yakından ilgilidir. Bu içe dönük tefekkür bazen -yine iç dünyayı ihyâ etmek için- dışa dönük tefekküre de dönüşebilir. Gizli zikir, tefekkürün bir başka şeklidir.⁽⁵³⁾

Tefekkür, aklın çalışması ve faaliyeti olduğuna göre onu

51. İsmail b.Hammâd, el-Cevherî, es-Sihah, Mısır, 1376/1956, II, s.783; Ebu'l-Kasım Ragıb el-İsfehânî, el-Müfredât fî Karîbü'l-Kur'an, Mısır, trs.s.578.

52. Hüsamettin Erdem, İlkçağ Felsefesi Tarihi, Konya, 1987, s.7.

53. Mustafa Kara, Tasavvuf ve Tarikatlar Tarihi, İstanbul, 1985, s.55.

akıldan ayrı düşünmek mümkün değildir. Bu ilgiyi şöyle bir benzetme ile ortaya koymak mümkündür: Akıl ile tefekkür arasındaki münasebet makina ile onun çalışması arasındaki münasebet gibidir. Nasıl ki çalışma makinadan ayrı olarak düşünülemezse tefekkür de akıldan ayrı düşünülemez. İnsanda bulunan bu makina ise eşi ve benzeri bulunmayan bir makinadır. Böyle bir eşsiz makina ve onun çalışması demek olan tefekkür sadece insana has kılınmıştır. Zaman ve mekana bağlı olan insanın diğer algılarından daha geniş bir hürriyete sahip olan tefekkür, mümkün olan ve olmayan gerçek ve gerçek dışı, ihtimalî veya tesadüfî olan hemen hemen bütün sahaları kuşatma özelliği göstermektedir.⁽⁵⁴⁾

Ama bununla birlikte düşünmenin tamamen kuşatamadığı sahalarda vardır. Meselâ, Mutlak Varlık sahası, düşünmeden çok inanmanın temas kurabildiği bir sahadır.

Hemen hemen bütün ilim dallarında İslâm Düşünürlerinin temel kaynağı olan Kur'an-ı Kerim'de ve O'nun açıklayıcısı durumundaki Hadislerde, tefekkür ve onun faziletiyle ilgili birçok hükümler bulunmaktadır.

Kur'an'da fikir (düşünce, düşünmek) kökünden türetilen tefekkür (fikir üretmek, düşünmek) terimiyle ilgili 18 ayet vardır.⁽⁵⁵⁾ Ayrıca tefekkürle eş anlamlı olarak kullanılan tedebbür, nazar, ibret almak vb. diğer terimlere de yeri geldikçe temas etmeye çalışacağız.

Kur'an, yaratılmışların en mükemmeli olan insana -inansın veya inanmanın- bütün şeylerin üstünde tek ve mutlak bir öğütte

54. Necip Taylan, Ana Hatlarıyla İslâm Felsefesi, İstanbul, 1983, s.28.

55. Bakara, 2/219, 266; Âl-i İmrân, 3/191; Enâm, 6/50; A'raf, 7/176; 184; Yunus, 10/24; Ra'd, 13/3; Nahl, 16/11, 44, 69; Rûm, 30/8, 21; Sebe, 34/46; Zümer, 39/42; Câsiye, 45/13; Haşr, 59/21; Müddesir, 74/18.

bulunur ki, o da TEFEKKÜR'dür.

Kur'an'da, tefekkür eden ile etmeyenler adeta gören ile görmeyenlere benzetiliyor ve şöyle buyuruluyor: "De ki: görenle görmeyen bir olur mu? Hiç tefekkür etmiyor musunuz?"⁽⁵⁶⁾ O, insanın içinde bulunduğu varlıklar âlemine yani göklerde ve yerde olanlara ve onların insanın emrine verilmiş olduğuna dikkat çekmekte ve bütün bunlarda tefekkür eden kimseler için bir takım ibretlerin olduğunu⁽⁵⁷⁾ hatırlatmaktadır. F.Râzi'ye göre, Allah'ın çeşitli ayetlerde önce bu âlemle ilgili/mevcut delilleri ortaya koyması daha sonra da (ان في ذلك لآيات لقوم يتفكرون) ayetini ya da mana yönünden buna yakın ayetleri zikretmesinin sebebi; delil getirmenin tamamlanabilmesi için düşüncenin ve teemmülün bu makamdan sonra da devam edeceği ve fikir alanının hala bâki kalacağını belirtmek içindir.⁽⁵⁸⁾ Descartes da okumanın gayesini, düşüncenin karşısına çıkan bütün hususlarda doğru ve sağlam hükümler verecek bir seviyeye yükseltmek olduğunu belirtir.⁽⁵⁹⁾

Kur'an'daki ayetlerden de anlaşıldığı gibi insan için geniş bir tefekkür sahası ortaya çıkmaktadır. Böyle çok geniş ve dağınık bir alanın üstesinden de ancak derleyici ve toplayıcı olan akıl ve onun düzenli, plânlı ve programlı çalışma biçimi olan tefekkür gelebilir. Bu çok geniş tefekkür sahasında Kur'an bir taraftan insanın dikkatini tabiat üzerine çekerken, diğer taraftan da en önemlisi, âlemlerin değeri ve manası olan insanın bizzat kendisi hakkında tefekkür etmesini bizden istemekte-

56. Enam, 6/50.

57. Ra'd, 13/3; Nahl, 16/11; Câsiye, 45/13.

58. Fâhru'r-Râzi, Tefsîru'l-Kebîr, Tahran, trs. XIX, s.5.

59. Descartes, Aklın idâresi için Kurallar, (Tçv. Mehmet Karasan), İstanbul, 1966, s.3.

mektedir.⁽⁶⁰⁾

Öte yandan Kur'an, tefekkürün faydasını büyük ölçüde imana, inanca bağlamış ve inanmayan inkârcıların tefekkürünün kendilerine hiçbir fayda vermediğini "canı çıkası ne biçim ölçüp, biçti, düşündü"⁽⁶¹⁾ ayetiyle ifade etmek istemiştir. Ayetlerden nasibini almayan ve tefekkür etme kabiliyetine sahip bulunmayan kimselerin durumları, Kur'an'da, tıpkı dilini sarkıtıp soluyan köpeklerin haline benzetilmiştir.⁽⁶²⁾ Hak'dan ve hakikattan nasibini almamış olanlara Kur'an düşünüp ibret almaları için; kendilerinden önce kitap ve çeşitli belgelerle gönderilen peygamberlere uymayanların nasıl yok edildiğine bakmalarını tavsiye etmektedir.⁽⁶³⁾ Yine Kur'an, Hak'dan, imândan nasibini almamış insanların Hz.Peygambere deli demelerine karşılık; "düşünmüyorlar mı? ki, arkadaşları olan Peygamber'de deliliğin bir eseri yoktur. O ancak açıkça uyaram bir kimsedir"⁽⁶⁴⁾ diyerek bu düşüncesizlerin hakikati göremediklerini, fakat tefekkür eden gerçek akıl sahiplerinin hakikati göreceğini açıklamaktadır. Allah Kur'an'da, kalbleri kararıp gerçeği anlamamakta ısrar eden inkârcıların kalblerinin taştan da daha katı olduğunu göstermek için şöyle buyurur: "Eğer biz Kur'an'ı bir dağa indirmiş olsaydık, dağ Allah korkusuyla baş eğerek, parça parça olurdu"⁽⁶⁵⁾ Demek oluyor ki, bu tip insanların kalbleri dağ ve taşlardan daha sert, anlayışları ise bir bal arısının anlayışından daha kıt ve verimsizdir.

60. Bakara, 2/266; Rûm, 30/21; Zümer, 39/42.

61. Müddesir, 74/18-19.

62. A'râf, 7/176.

63. Yûnus, 10/24; Nahl, 16/43-44.

64. A'râf, 7/184; Sebe, 34/46.

65. Haşr, 59/21.

Kur'an, bütün bu nasipsizler ve anlayıştan mahrumlar yanında, düşünen ve tefekkür edenleri övmekte⁽⁶⁶⁾ ve bütün ayetlerinde yaratıklar üzerinde inceden inceye düşünmemizi emretmektedir.

Kur'an'ın düşünme ve tefekkür hakkındaki bu engin uyarıları yanında Hz.Peygamberin de aynı konuyla ilgili bir çok hadisleri mevcuttur. Bunların en meşhurlarından birisi şudur: "Bir saatlik tefekkür, içinde tefekkür bulunmayan bin yıllık (yahutta 60 yıllık) ibadetten daha hayırlıdır".⁽⁶⁷⁾ Kur'an'ın övdüğü ve emrettiği tefekkürü aynı şekilde Hz.Peygamber de her fırsatta övmüş, fakat bu hususta şu sınırlamayı getirmiştir: "Allah'ın bütün yaratıklarını tefekkür edin, fakat Allah'ın zatını düşünmeyin".⁽⁶⁸⁾ Zîra akıl ve onun çalışması demek olan tefekkürle insan, Allah'ın zatını bilme ve O'nu idrâk etme kudretine hiç bir zaman sahip değildir ve olamayacaktır da. Çünkü insan akli sınırlıdır. Bu sınırlı olan akıl ve duyu organlarıyla; zaman ve mekandan münezze, aşkın (müteal) olan ve her türlü tasavvurun üstünde bulunan Yüce Allah'ın hakikati anlaşılabilir. Buna insan aklının gücü yetmez; o ancak nesnelere dünyasında olup bitenleri ve onlar ile ilgili olanları anlar ve kavrar. Bunun içindir ki, insan Allah'ın varlığını ve birliğini bilmekten mes'ul olduğu halde O'nun zatını bilmekten asla Mes'ul değildir. Kendilerini Allah'ın zatını bilme hususunda illada sorumlu tutanlar ise mutlak surette şaşırır, sapıtır ve antropomorfist bir Tanrı düşüncesine saplanarak çıkmaza girerler. Şu halde İslâm Dini "Allah'ın Zâtı" dışında her konuda düşünmeyi serbest bırakmış ve

66. Bkz.Âl-i İmran, 3/191.

67. Aclûnî, Keşfu'l-Hafâ, Beyrut, 1351, I, s.310, Ha.No.1004.

68. Suyûtî, el-Câmiu's-Sağîr, Mısır, 1954, I, s.132; Aclûnî, age, I, s.311, Ha.No.1005.

böylece insan için geniş bir tefekkür alanı ve inkânı ortaya koymuştur.

İslâm 'da kendi başına bir ibadet olarak addedilen tefekkür diğer ibadetlerin gerçekleştirilmesinde bir makbuliyet ve rüçhaniyet sebebi olarak gösterilmiştir. Bir çok hadiste tefekkürle yapılan ibadetin en makbul ibadet olduğu açıkça ortaya konulmuştur. Bu konuda Hz.Peygamber: "Düşünülerek kılınan kısa iki rekat namaz kalbin gâfil bulunduğu bütün bir gece kılınan namazdan daha hayırlıdır",⁽⁶⁹⁾ "tedbir gibi akıllılık, tefekkürle yapılan ibadet gibi de ibadet yoktur"⁽⁷⁰⁾ buyurmak suretiyle ibadet esnasındaki tefekkürün önemine işaret etmişlerdir.

Hangi açıdan bakarsak bakalım Kur'an, tefekkürün en büyük teşvikçisi olmuştur. Aynı teşviki Hz.Peygamber de yapmıştır.Çünkü düşünmek ve onun düzenli, plânlı,gâyeli bir şekilde yürütülmesi olan tefekkür, hakikatları ortaya çıkarmanın en emin ve en kestirme yollarındandır. Ancak insan tefekkürle gerçekleştirdiklerinin ve gerçekleştireceklerinin şuuruna varabilir. Bilmeden ve şuursuzca yapılan işin ise hiç kimseye faydası olmaz. Hele İslâm'a, Kur'an'ın anlaşılmasına hiç faydası olmaz. Kur'ânî birçok hakikat, ancak onun ısrarla ve en çok tavsiye ettiği tefekkürle ortaya çıkabilir. Tefekkür tezgâhında teorileri dokunmamış icraatlar kısa zamanda yok olmaya mahkumdur. Şimdi de Kur'an'da tefekkürün müteradifleri olan kavramlar nelerdir? onları vermeye çalışacağız.

69. İbni Kesîr, age, IV, s.1507.

70. Hisamettin Erdem, age, s.8, (Ali İrfan, Mufassal Ahlâk-ı Medenî; İstanbul, 1327 R.s.49'dan nakil)

C) KUR'AN'DA TEFEKKÜRLE İLGİLİ VE ONUN MÜTERADİFİ OLARAK

KULLANILAN TERİMLER:

Kur'an'da tefekkürle ilgili olarak kullanılan diğer terimlerin başlıcaları: Nazar (نظر), Tedebbür (تدبر), Tezekkür (تزكّر), ve anlamak manasına gelen (يفقهون) dır.

(نظر-ينظر-نظرا) lügatte; bakmak, görmek, gözden geçirmek, düşünmek, bir işi iyiden iyiye düşünüp taşınmak vb. manalara gelmektedir. (71)

(رأى-يرى-رأيا) ise lügatte; duyular yoluyla görmek, tefekkür ve kalb yoluyla görmek, akıl ile idrâk etmek vb. manalara gelmektedir. (72)

Istılahta ise, düşünme, ilmî tefekkür, bilinmiyeni elde etmek için bilinenleri belli bir kaideye göre sıralamaktır. (73)

Kur'an'da konumuzla ilgili olan nazar (نظر) ayetleri 50'den fazladır. (74) (رأى) ile ilgili ise 40'ın üzerinde ayet

71. el-Cevherî, age, II, s.830; Ragıb el-İsfehânî, age, ss.758-759.

72. el-Cevherî, age, VI, ss.2347-2349; Ragıb, el-İsfehânî, age, ss.303-305.

73. Nurettin es-Sabûnî, Mâturidiye Akaidi, (Tçv. Bekir Topaloğlu), Ankara, 1980, s.211.

74. Bkz. Bakara, 2/259; Âl-i İmrân, 3/137; Nisâ, 4/50; Mâide, 5/75; Enam, 6/11, 24, 46, 65, 99; A'raf, 7/84, 86, 103, 185, 198; Yûnus, -10/39, 43, 73, 101; Hicr, 15/16; Nahl, 16/36; İsrâ, 17/21, 48; Hacc, 22/15; Furkân, 25/9; Neml, 27/14, 27, 28, 41, 51, 69; Kasas, 28/40; Ankebût, 29/20; Rûm, 30/9, 42, 50; Fatır, 35/43, 44; saffât, 37/19, 73, 102; Mü'min, 40/21 83; Zuhruf, 43/25; Muhammed, 47/10, 20; Kâf, 50/6; Vakıa 56/84; Nebe, 78/40; Abe-se, 80/24; Târik, 86/5; Haşr, 59/18; Müddesir, 74/21.

vardır.⁽⁷⁵⁾

Tedebbür (تَدَبُّر) de lügatte; bir işin âkibetini düşünüp, taşınmak, hakikatı düşünme, tefekkür vb. ... manalara gelmektedir.⁽⁷⁶⁾ Kur'an'da tedebbür ile ilgili üç ayet vardır.⁽⁷⁷⁾

Kur'an bu vb. ayetlerde daha çok müşahede ve deneye dayalı bir tefekkürü emretmektedir. İnsanın bu yolla gerçek bilgi sahibi olabileceğini zikretmektedir. Taakkul ve tefekkürle ilgili diğer ayetlerde olduğu gibi, bu ayetlerde de; Allah'ın varlığı, birliği ve yüceliği için yaratılmış olanlara bakılıp ibret alınması istenir. Göklerin ve yerin nasıl yaratılıp süslendiğine⁽⁷⁸⁾ yeryüzünde bulunan varlıkların, hilkat biçimlerine, bunlardan devenin yaratılması,⁽⁷⁹⁾ kuşların havada uçması ve Allah'ı tesbih etmesi⁽⁸⁰⁾ vb. konulara dikkat çekilerek tefekkür edilmesi istenmektedir. Kur'an yine yukarıda geçen ayetlerde insanın neden yaratıldığına,⁽⁸¹⁾ yiyeceğinin ne olduğuna⁽⁸²⁾ dikkat çekmek suretiyle insanın kendisi hakkında da bilgi sahibi olmasına

75. Bkz. Nisa, 4/41, 44; Enam, 6/6; A'raf, 7/148; Enfal, 8/48; Yûnus, 10/59; Ra'd, 13/41; İbrahim, 14/19; Nahl, 16/48; İsrâ, 17/99; Enbiyâ, 21/30, 44; Hacc, 22/18, 63, 65; Furkân, 25/45-46; Şuâra, 26/7; Kasas, 28/72; Ankebût, 29/19, 67; Lokman, 31/20, 29; Secde, 32/27; Sebe, 34/6; Fâtır, 35/8, 27; Yâ-sîn, 36/31, 71, 77; Fussilet, 41/15; Ahkâf, 46/33; Mülk, 67/19; Nuh, 71/15; Fecr, 89/6, 8; Fîl, 105/1.

76. el-Cevherî, age, II, s. 655; Ragıb el-İsfehânî, age, s. 238.

77. Bkz. Nisâ, 4/82; Mü'minûn, 23/68; Muhammed, 47/24.

78. Bkz. Enam, 6/99; A'raf, 7/185; Ra'd, 13/41; İbrahim, 14/19; Nahl, 16/48; İsrâ, 17/99; Enbiyâ, 21/30; Hacc, 22/18, 63, 65; Furkân, 25/45-46; Şuara, 26/7; Ankebût, 29/19, 20-21; Rûm, 30/50; Lokman, 31/20, 29; Secde, 32/27; Fâtır, 35/27; Yâ-sîn, 36/71; Ahkâf, 46/33, Kâf, 50/6; Nuh, 71/15.

79. Bkz. Gâşiye, 88/17-20

80. Bkz. Mülk, 67/19; Nûr, 24/41.

81. Yâ-sîn, 36/77; Abese, 88/17-20

82. Târik, 86/5; Yûnus, 10/59.

ister. Kur'an'da bir taraftan tefekkür emredilirken, diğer taraftan da, insanın idrâk vasıtalarından; gözün kör, kulağın sağır,⁽⁸³⁾ kalblerin ise mühürlü ve kapalı olması⁽⁸⁴⁾ halinde fefekürden mahrum kalınacağı belirtilir.

Kur'an, tarihin tekerrür edilmesinin sebebini, insanların kendilerinden önceki milletlere bakmamalarına ve onların başlarına gelenlerden ibret almamalarına bağlarken,⁽⁸⁵⁾ yine inanan ve inanmayan kimseler için bir çok ibret sahneleri ortaya koymuş, bunlardan da öğüt almalarını istemiştir.⁽⁸⁶⁾ Tarihten ders almayan, akıl ve idrâk vasıtalarını çalıştırmayan insanların hakikat gözleri önüne serilince: "keşke toprak olsaydık"⁽⁸⁷⁾ dan başka

83. A'raf, 7/185; Yûnus, 10/43.

84. Enam, 6/46.

85. Bkz. Âl-i İmrân, 3/137; Nisâ, 4/50; Maide, 5/75; Enam, 6/6, 11, 24; A'raf, 7/84, 86, 143; Enfal, 8/48; Yûnus, 10/39; 73, 101; Hicr, 15/16; Nahl, 16/36; İsrâ, 17/48; Enbiyâ, 21/44; Furkân, 25/9; Neml, 27/14; 51, 69; Kasas, 28/40; Ankebût, 29/67; Rûm, 30/9, 42; Fâtır, 35/43, 44; Yâ-sîn, 36/31; Saffât, 37/19, 73; Mü'min, 40/21, 82; Fussilet, 41/15; Zuhruf, 43/25; Muhammed, 47/10; Zâriyât, 51/43; Fecr, 89/6-8; Fîl, 105/1.

86. Kur'an'da ibret sahnelerinden sonra (... ان في ذلك لآيات...) için şüphesiz bunda ayetler var! şeklinde 60'ın üzerinde fezleke vardır. Bkz. Bakara, 2/232; Âl-i İmrân, 3/13; Nisâ, 4/84; Maide, 5/38; A'raf, 7/20-21; Yûnus, 10/92; Hûd, 11/103; R'ad, 13/61; Yûsuf, 12/7; Hicr, 15/76, 77; Nahl, 16/65, 66; Tâ-hâ, 20/113; Mü'minûn, 23/21, 30; Furkân, 25/37; Şuara, 26/65-66, 103, 121, 139, 157-158, 173-174, 190; Neml, 27/52, 86; Ankebût, 29/15, 24, 44, 51; Rûm, 30/22, 23, 37; Lokman, 31/31; Secde, 32/26; Sebe, 34/9, 19; Saffât, 37/13; Zümer, 39/52; Şûrâ, 42/33; Zuhruf, 43/56; Câsiye, 45/3, 4; Muhammed, 47/18; Kâf, 50/37; Zâriyât, 51/38, 41-42; Kamer, 54/15, 17, 22, 32, 40, 51; Vâkıa, 56/73; Nâziat, 79/26.

87. Nebe, 78/40.

birşey söyleyemeyeceklerini ve o günde, taş, toprak olmayı tercih edeceklerini belirtmiştir.

Kur'an'da, tefekkür manasına kullanılan diğer bir terim ise (ذكر-يذكر-ذكرًا) kökünden gelen tezekkür (تذكر) 'dür. Lügâtte; hatırlamak, bir şeyi zihinde tutmak, ezberlemek, anmak⁽⁸⁸⁾ vb. manalara gelen tezekkür, Kur'an'da; va'z u nasihat, ibret almak ve düşünme gibi manalarda kullanılmıştır.⁽⁸⁹⁾

Yefkahûn (يفقون) ise tefekkür manasına kullanılan bir başka kavramdır. (فق-يفق-يفقًا) kökünden gelen yefkahûn lügatte; bir şeyi gereğince anlamak, anlayış, bilinenle bilinmiyenin bilgisine ulaşmak vb. manalara gelmektedir.⁽⁹⁰⁾ Kur'an'da düşünme ve anlama manalarına kullanılan yefkahûn'la ilgili 19 ayet yer almaktadır.⁽⁹¹⁾

Buraya kadar Kur'an'da geçen tefekkür ve onun mütaradifleri olan kavramları ele alıp izah etmeye çalıştık. Şimdi de acaba akıl ve onun işleyişi demek olan tefekkürün Kur'an'daki değer ve önemi nedir? Şimdi de gücümüz nisbetinde bu meseleye yaklaşıma çalışalım.

88. el-Cevherî, age, II, s.665; Ragıb el-İsfehânî, age, ss.259-260.

89. Bkz. Bakara, 2/221, 269; Âl-i İmrân, 3/7; Enam, 6/80, 126, 152; A'râf, 7/3, 26, 57, 130, 171; Enfâl, 8/57; Tevbe, 9/126; Yûnus, 10/3, Hûd, 11/24, 30; Ra'd, 13/19; İbrahim, 14/25, 52; Nahl, 16/13, 17, 90; İsrâ, 17/41; Tâ-hâ, 20/44; Mü'minûn, 23/85; Nûr, 24/1, 27; Furkân, 25/50, 62; Neml, 27/62; Kasas, 28/43, 46, 51; Secde, 32/4; Fâtır, 35/37; Saffât, 37/13, 155; Sâd, 38/43, 46; Zümer, 39/9, 21, 27; Mü'min, 40/13, 54, 58; Duhân, 44/58; Câsiye, 45/23; Zâriyat, 51/49; Vâkıa, 56/62; Abese, 80/4; Â'lâ, 87/9, 10; Gaşîye, 88/21; Fecr, 89/23.

90. el-Cevherî, age, VII, s.2243; Ragıb el-İsfehânî, age, s.577.

91. Bkz. Nâsâ, 4/78; Enam, 6/25, 65, 98; A'râf, 7/179; Enfâl, 8/65; Tevbe, 9/81, 87, 127; Hûd, 11/91; İsrâ, 17/44, 46; Kehf, 18/57, 93; Tâ-hâ, 20/28; Haşr, 59/13; Feth, 48/15; Münafikûn, 63/3, 7.

İ K İ N C İ B Ö L Ü M

I) KUR'AN AÇISINDAN AKLIN DEĞERİ:

Yaratılmışlardan sadece insana has olan akıl nimetinin İslâm'daki; "değer ve önemi nedir?" "Akıllı olupta bu nimetten istifade etmeyen ve etmek istemeyen kişi hangi sınıftandır? ve bu gibiler kimlerle beraberdir?" "Aklın yücelik değerini kazanması ne ile ve nasıl mümkün olur?" "Akılla her şeyi kavramak mümkün müdür? Yoksa aklın kavrayamadığı sahalara var mıdır?" vb. sorular doğrultusunda konumuza açıklık getirmeye çalışacağız.

İslâm Dini'nin akla verdiği değer ve önemi ortaya koyabilmek için, öncelikle İslâm'ın ana kaynağı olan Kur'an ve Hadislere müracaat etmemiz gerekmektedir.

Hemen şunu belirtmek gerekir ki, Hz.Muhammed (S)'e 23 yılda ilâhî vahiy ile indirilen Kur'an-ı Kerîm'de yer alan her ayet ve Hz.Muhammed (S)'den rivayet edilen her sahîh hadis, istisnasız olarak İslâm Dini'nin akla dayalı ve aklın prensiplerine uygun bir din olduğunu gösterir. Kur'an'ın, yaklaşık her 10 ayetinden biri (tekrarlarıyla birlikte) taakkul, tefekkür, tedebbür, nazar, anlama, ibret alma vb. terimleri ihtiva etmesi, akla verdiği değer ve önemi göstermesi açısından yeterlidir. Bunlara bir de Hz.Peygamber'den akla dair nakledilen hadisleri ilâve edersek İslâm'ın akla verdiği değer ve önem bâriz bir şekilde ortaya çıkmış olur. İslâm, her şeyden önce, insana sorumluluğu yükleyebilmek ve onu muhatab kabul edebilmek için

onun akıllı olmasını şart koşmuştur. İslâm Peygamberi, aklı olmayanın dininin de olamayacağını belirtmiştir.⁽¹⁾ Yani insan binasının temeline akıl taşını yerleştirmiştir. Nasıl ki, temelsiz bir binanın ayakta durması mümkün değilse ve hiç bir değeri yoksa, akılsız bir insanın da hiç bir değer ve önemi yoktur. Uyanıncaya kadar uyuyandan, bülûğ çağına gelinceye kadar çocuktan, aklı başına gelinceye kadar mecnundan kalemin⁽²⁾ kaldırılması⁽³⁾ İslâm'ın akla verdiği değer ve önemden kaynaklanmaktadır. Allah'ın ilk olarak yarattığı ve kendisinden daha kıymetli bir şey yaratmadığı, onunla alıp, onunla verdiği, onunla mükafâtlandırıp, onunla cezalandırdığı akıl⁽⁴⁾ niçin değerli ve önemli olmasın? İnsanı Allah'ın kulları arasında en mükerrerrem ve en şerefli mevkiye yükselten,⁽⁵⁾ kendisini bir gün kurtarıp⁽⁶⁾ Allah'a yükselecek olan⁽⁷⁾ akıl niçin şerefli olmasın? Dalâlete düşmekten ve felâkete sürüklenmekten koruyan, iyi ile kötüyü, hak ile batılı ayırt edip gören göz mesabesindeki akıl niçin değerli olmasın? İşte o akıldır ki, insanı kemale erdirtir, dini müstakim, ahlâkı güzelleştirir ve imanı ise tamamlar.⁽⁸⁾ O, mü'minin âleti, kişinin binitisi, dinin direği, ibadetin dayanağı, âbidleri ibadete çağırın, müctehid ve mütefekkirlerin sermayesi ve âhiret

1. Dârimî, Mukaddime, 57.

2. Mes'ûliyet

3. Tirmîzi, Hudûd, 1.

4. Aclûnî, Keşfü'l-Hafâ, Beyrut, 1351, I, s.263; Bedrüddîn ez-Zerkeşî, et-Tezkira, Beyrut, 1986, s.189.

5. Dârimî, Mukaddime, 56.

6. Ahmet Ziyaüddîn Gümüşhanevî, Ramuz el-Ehadis, İstanbul, 1982, II, s.370.

7. Gümüşhanevî, age, I, s.95.

8. Gazzâlî, İhyau Ulumi'd-Dîn, (Tçv.A.Serdaroğlu), İstanbul, 1974, I, s.212.

yurdunun imarcısıdır.⁽⁹⁾ Bu kadar değerli, önemli ve yüce olan akıl herkeste eşit olan bir nimet değildir. Hz.Enes'ten nakledilen bir hadiste meleklerin Allah'a arştan daha büyük bir şey yaratıp yaratmadığına dair sorularına, cevap olarak; aklın yaratıldığını, büyüklüğünün ise kum sayısı gibi bilinemeyeceğini, kumların sınıflara ayrılması gibi aklın da sınıflara ayrıldığını, insanların bazısına bir tane, bazısına iki, bazısına üç, dört, bazılarına ise daha çok verildiğini⁽¹⁰⁾ böylece insanların akılcı birbirlerinden farklı olduğunu belirtir.

Kur'an, "... bunlara akıl erdirenler, ancak ilim sahipleridir",⁽¹¹⁾ "... bunu ancak, ilimde derinleşmiş olan akıl sahipleri düşünebilir",⁽¹²⁾ "... hiç bilenlerle, bilmiyenler bir olur mu? doğrusu ancak akıl sahipleri öğüt alırlar"⁽¹³⁾ gibi vb. ayetlerde aklın değer ve önemini ilme bağlamaktadır. Akıl kendisini ne kadar ilimle süsler ve zenginleştirirse, o derece de itibarını kazanmış, kurtarmış olur. Bunun için Kur'an, insanın bilgisini arttırması için, beş duyusu ile kontrol edip deneyeceği varlıklara dikkat çekmektedir. Meselâ, göklerin ve yerin yaratılışına, gece ile gündüzün ard ardına gelmesine, gece, gündüz, güneş ve ayın insanların istifadesine verilmesine, gökteki varlıklara, yere, yerdeki çeşitli varlıklara; taşa, toprağa, suya, denize, mevsimlerin ardardınca gelmesine⁽¹⁴⁾ hep dikkat çekmektedir. Kur'-

9. Gazzâlî, age, I, s.214.

10. Gazzâlî, age, I, s.224.

11. Ankebût, 29/43.

12. Âl-i İmrân, 3/7.

13. Zümer, 39/9.

14. Bakara, 2/164; Âl-i İmrân, 3/190; Ra'd, 13/14; Nahl, 16/12; Tâ-hâ, 20/54; Mî'minûn, 23/80; Nûr, 24/44; Rûm, 30/24; zümer, 39/21; Hadîd, 57/17; Fecr, 89/4-5.

an bu varlıklara bakılmasını ve onlarda gördüğünü düşünmesini istemekle, düşünmenin önemine değinmektedir. Allah'ın yaratmış olduğu hiç bir varlık yoktur ki, onda insanın yararına bir şey bulunmasın! Allah'ı iyi tanımak ve günümüzün ilim anlayışına ulaşabilmek için mutlak surette yukardaki ayetler gibi kevnî ayetler üzerinde durmak gerekir. Kur'an bu ayetler üzerine dikkatleri çekmekle birlikte, onlar hakkında tafsilatlı bilgi vermez. Onları insanın kendi araştırmasına, incelemesine ve aklını kullanmasına bırakır. Yani müşâhede ettiği varlıklar üzerinde insanı tefekküre davet eder. Böylece düşünmenin önemini müşâhadenin de üstünde olduğunu ortaya koyar.

Kur'an, duyularla akli birbirine pek sıkı bağlamış ve her ikisine de önem vermiştir. Duyusu olmayanın düşünemeyeceğini belirtmiştir: "... sağırdırlar, dilsizdirler, kördürler, bu yüzden akledemezler"⁽¹⁵⁾ Duyuları olupta düşünemiyenin duyularından istifade edemediği ortaya çıkınca artık onların duyularının yok olduğunu kabul eder. Bu gibi kimseler bakıpta görmeyen kimselerdir. Şaşkın, ne yapacağını bilmiyen bazı kimselerin veya insanın bazı durumları olur, işte onlar, o anda, körleşmişlerdir. Bakarlar fakat göremezler: "Sana bakıp durdukların görürsün, oysa onlar görmezler"⁽¹⁶⁾

Kur'an, duyuları olduğu halde hakikatı kavrayamayan sağır, dilsiz, kör ve akılsızların nasıl bir varlık olduğunu da ortaya koymakta tereddüt etmez ve onları tam bir hayvan (davar), hatta daha da sapık olarak nitelendirir.⁽¹⁷⁾ Onlar işitir-

15. Bakara, 2/171.

16. A'râf, 7/198.

17. A'râf, 7/179; Furkân, 25/44.

ler, görürler; ama bir insan olarak değil. Çünkü insanı hayvandan ayıran temel vasıf, görmek ve işitmek değildir; bu vasıf sadece ve sadece düşünmektir. Düşünemeyenler ise organizmanın işleyişi, yemek, içmek, doğurmak bakımından hayvandan pek fark-sızdırlar. Bu gerçeği ise Aristoteles; "İnsan düşünen (akıllı) hayvandır" demek suretiyle dile getirmektedir.

Kur'an inanmayanlar için "... hatta onlardan (hayvanlardan) daha sapıktır"⁽¹⁸⁾ demekle, hayvanların derecesini bu tip insanlara göre daha değerli görmektedir. Çünkü hayvanlar yaratılma gayelerini ve niçin yaratıldıklarını bilirler, kendilerine hizmet edenlere bağlıdırlar; iyi davrananla, kötü davrananları hemen fark ederler. Menfâtlerini ararlar, zarar verenlerden kaçarlar, yedikleri, içtikleri yerleri tanırlar; öğrendikleri yolları şaşırılmazlar. İnkârcılar ise "yalnız Allah'a boyun eğip ibadet etmeleri için yaratıldıkları halde"⁽¹⁹⁾ Rablerine boyun eğmek şöyle dursun iyiyle kötüyi ayırt edecek durumda değildirler. Çünkü onların kalpleri gerçek ilimden uzak olduğu gibi cehlele de dopdokudur. Halbuki hayvanlar, bilmiyorlar, ilim olarak bir şeyler bilmeleri de gerekmiyor; aynı zamanda onların bilmemesi kimseye zarar vermiyor; fakat insanların bilgisizliği ise felaket ve kötülüklerin kaynağıdır. Çünkü bu tip cahiller insanları Allah'ın yolundan alıkoyarlar. Hayvanların bilmemesi bir kusur değildir; bundan dolayı bir azap da görmezler. Fakat kıyamet gününde en çetin azabı "Allah'ın ayetlerine kulak verip de akletmeyen (düşünmeyen, kulak asmayan) kimseler"⁽²⁰⁾ gö-

18. Furkân, 25/44.

19. Zâriyat, 51/56.

20. Mülk, 67/10.

recektir.

Akla sahip olduğu halde, gerçeği, hakikati düşünememe, insanı insan yapan akıl nimetinin değerini ve önemini düşürür, ve sahibini hayvandan daha düşük bir dereceye indirmesine sebep olur. Kur'an, "... sen, akılları olmayan sağırlara işittirebilir misin?"⁽²¹⁾ hitabıyla akli olmayanın duyu verilerinden yararlanmayacağını da dikkatlere sunmaktadır. Demek ki, Kur'an hem duyulara hem de akla büyük değer vermektedir; bunların birinin çalışmaması halinde ise insanın hiç bir fonksiyonunun kalmıyacağını ifade etmektedir.

Kur'an diğer yandan akıl gibi değerli bir nimete sahip olan insanın körü körüne taklidda de bulunmamasını istemektedir. "Onlara; Allah'ın indirdiğine uyun! denilince; Hayır, biz atalarımızı yapar bulduğumuz şeye uyarız, derler; ya ataları bir şey akledemeyen ve doğru yolda olmayan kimseler idiyse-ler?"⁽²²⁾ Bu ayette, aklâ ve mantığa dayanmayan, kör bir taklitle ataların davranışlarına uyulmaması istenmektedir. Zira akla, mantığa ve bilime dayanmayan, geleneklerin tesirindeki aklın ve ilmin değer ve verileri reddedilir. Yine burada vahyin yanında akıl ve mantığın da önemi üzerinde durularak, vahyin akla aykırı olmadığı, bilakis vahyin muhatabının akıl olduğu vurgulanmış oluyor.

Kur'an, kendisini unutup da başkalarına iyilik edenlerin bu düşüncelerini yermektedir.⁽²³⁾ Hz. Peygamber de, insanlara iyiliği öğretip, onunla amel etmeyen âlimin misâlini, insanları

21. Yûnus, 10/42.

22. Bakara, 2/170.

23. Bakara, 2/44.

aydınlatıp da kendisini yakan çiranın haline benzetmektedir.⁽²⁴⁾ Başkasını irşâd edip, kendisini unutmak, eli salâmete çıkarıp, kendisini ateşe atmak gibidir. Bu ise akıl sahibi insanların yapacağı bir iş değildir.

Kur'an'da, aklın değer ve önemi haram ve helâli kavrama açısından da ele alınmış, haram ve helâli bir birinden ayırt edecek tek kriterin akıl olduğu üzerinde durulmuştur.⁽²⁵⁾

Kur'an bazı ayetlerde de "canı çıkası ne biçim ölçüp, biçip, düşündü"⁽²⁶⁾ diyerek kötü düşünceyi yermiştir. Buna karşılık iyi düşünmeyi daima övmüş,⁽²⁷⁾ gerçek akıl sahiplerine müjdelere vermiştir. Yine Kur'an'da; "Şeytana ve putlara kulluk etmekten kaçınıp Allah'a yönelenlere, işte onlara müjdelere vardır. Ey Muhammed! Dinleyip de en güzel söze uyan kullarımı müjdele! İşte Allah'ın doğru yola erdirdiği kimseler onlardır. İşte onlar AKIL SAHIPLERİ'dir"⁽²⁸⁾ diye buyurularak gerçek akıl sahiplerinin kimler olduğu açıklanmıştır.

Buraya kadar Kur'an ve Hadislerin akla verdiği değer ve önemi belirtmeye çalıştık. İslâmın akla verdiği bu değer ve önemendir ki, akılcılık (rasyonalizm) İslâm Dünyasında büyük rağbet görmüştür; aklın sadece inanç alanında değil, düşünce ve felsefe sahasındaki gelişmelerde de büyük rolü olmuştur.

Şimdi de İslâmın bu kadar değer ve önem verdiği aklın (düşüncenin) çözemeyeceği, halledemeyeceği ve müdahalesi uygun görülmeyen sahalar nelerdir? Biraz da bu mesele üzerinde durmaya çalışalım.

24. İbni Kesir, Hadislerle Kur'an-ı Kerim Tefsiri, (Tçv. Bekir Karlığa, Bedrettin Çetiner), İstanbul, 1984, II, s.324.

25. Bakara, 2/179, 197; Enam, 6/151.

26. Müddesir, 74/18-19.

27. Âl-i İmrân, 3/191.

28. Zümer, 39/17-18.

II) KUR'AN ACISINDAN AKLIN KAVRAYAMADIĞI MESELELER:

Kur'an ve hadislerin bu kadar önem ve değer verdiği aklın, kavrayamadığı ve çözüm getiremediği bazı alanlar ve meseleler de vardır. Bu gibi meseleler akılla kavranılıp anlaşılmaktan çok, kabul ve tastik (iman)'i gerektirir. Çünkü aklın da bir gücü ve sınırı vardır ve bundan dolayı ondan her şeyi kavramasını bekleyemeyiz. Kavrayacağı konular Kur'an ve hadislerde beyan edildiği gibi, kavrayamayacağı konularda açıkca ortaya konulmuştur. Meselâ, bu konuların başında Allah'ın Zâtı gelir.Hz.Peygamber, Allah'ın Zâtı dışında bütün yaratıklarını düşünmemizi⁽²⁹⁾ istemiştir.Böylece aklın Allah'ın Zâtını kavrayamayacağı kendiliğinden ortaya çıkmaktadır. Zaten akıl, Allah'ın zatını düşünmekle de sorumlu tutulmamıştır; sadece O'nun varlığını ve birliğini bilmekle mes'uldür.

Kur'an, aklın kavrayamayacağı bu tip meseleleri yeri geldikçe zikretmeyi ihmal etmez. Bilindiği gibi Kur'an'ı meydana getiren ayetler iki kısımdır. Bunlardan ilki, kesin anlam-
lı muhkem ayetler, ikincisi de yorum ve anlamlarının ne manaya geldiğini sadece Allah'ın bilebileceği fakat akıl sahiplerinin ve ilim erbabının da yoruma tâbi tuttuğu müteşâbih ayetlerdir.⁽³⁰⁾ Bu ayetlerden müteşâbih olanların gerçek mana ve mahiyetlerini akıl idrâk edemez. Yine Kur'an'a göre akıl sahibi kimselere bu ayetler için düşen görev, bunların gerçek manalarını sadece Allah'ın bileceğine iman etmeleridir.⁽³¹⁾

29. Aclûnî, age, I, s.310, Ha.No.1004.

30. Âl-i İmrân, 3/7.

31. Âl-i İmrân, 3/7.

Kur'an'a göre aklın kavrayamayacağı diğer bir husus da ruhun mahiyetidir. İnsanların ruh hakkında fikirler ve görüşler ortaya atması insanlık tarihi kadar eskidir. Bu gün bile ruh hakkında değişik görüşler ileri sürülmektedir. Bunların yanında onun varlığını inkâr edenler bile vardır. Meselâ, Materyalistler ve onlara paralel görüşte olan Naturalistler ile pozitivistler ruhun varlığını inkâr etmişlerdir.⁽³²⁾ Ancak diğer taraftan pozitif ilimler, felsefe ve psikoloji ile uğraşan âlimlerin bir çoğu ise, ruhun varlığını ispat edip mahiyetinin kavranamayacağını belirtmişlerdir.⁽³³⁾ Ruhun mahiyeti konusunda Hz.Peygambere de çeşitli sorular yöneltilmiştir. Bu sorulara karşı cevap olarak ise İsrâ Suresinin 85. ayeti nazil olmuştur: " De ki; ruh, Rabbinin emrindedir (O'nun bildirdiği bir iştir). Bu hususta size çok az bilgi verilmiştir".⁽³⁴⁾ Böylece Kur'an ruhun hakikatini tam olarak bilmenin sadece Allah'a ait olduğunu, insanın ise ondan çok az bir şey bilebileceğini açıklamıştır. Gerek materyalistler ve gerekse onlar gibi düşünenlerin, ruhu inkâr etmelerinin sebebi, onun mahiyetini akıl ve deney sınırlarına sığdıramamalarındandır. Zirâ ruhun mahiyet ve hakikatını akıl idrâk edemez. Ancak eserlerini görerek ruhun varlığını kavrar ve var olduğunu bilir. Tıpkı elektiriğin varlığının bilinip mahiyetinin bilinmemesi gibi.

Aklın bilemeyeceği konulardan bir diğeri de kıyamet saati (vakti) ve âhîret âlemidir. Hz.Peygambere en çok sorulan meselelerden birisi de kıyâmet vaktidir. Bu meseleyi en iyi di-

32. Süleyman Toprak, Ölümünden Sonraki Hayat, Konya, 1986, s.219.

33. Süleyman Toprak, age, s.220.

34. İsrâ, 17/85.

le getiren nass Cibril hadisidir, Cebrail'in, Hz. Peygambere bu konuyla ilgili sorusuna Hz. Peygamber;" bunda sorulanın ilmi, sorandan ziyade değildir" (35) şeklinde cevap vermiştir. O, ancak kıyametin emarelerini sıralayabilmiştir. Kur'an ise, aynı konuyla ilgili olarak o saat (vakt)'in bilgisinin sadece Allah'a mahsus olduğunu zikretmekle yetinir. (36) Ve yine âhiret hayatının ve oradaki varlıkların mahiyetinin ne olduğunu da akıl ispat edemez. Zirâ âhiret hayatı bir iman meselesidir. O da ancak ilâhî kaynaklı bilgi (vahiy) ile açıklanabilir akılla değil. Kur'an bu hususu:" insanlar ilimleriyle âhireti kuşatamazlar" (37) diyerek dile getirmektedir. Kur'an; ceza günü (38) hüküm günü, (39) yakıcı ateşin mahiyeti, (40) siccîn, (41) hutame, (42) zor geçit, (43) cennetteki yüksek katlar (illiyyûn), (44) kadir gecesi (45) vb. ahiretle ilgili aklın ulaşamayacağı konuların mahiyetlerine dair soruları insanlara yöneltilir; cevabını ise yine kendisi verir.

Aklın kavrayamayacağı bir başka alan da Levh-i Mahfûz'dur. Onu insan aklının kavraması mümkün değildir. Onun mahiyet ve hakikatını ancak Allah ve O'nun özel izin verdikleri bilir.

35. İmâm Muhyiddin Nevevî, 40 Hadis, (Tçv. Ahmet Naim), Ankara, 1981, ss.10-11, Ha.No.2.

36. A'râf, 7/187.

37. Tâhâ, 20/110.

38. İnfitâr, 82/17, 18.

39. Mürselât, 77/14.

40. Müddesir, 74/27.

41. Mudaffifîn, 83/8.

42. Hümeze, 104/5.

43. Beled, 90/12.

44. Mudaffifîn, 83/19.

45. Kadir, 97/2.

Buraya bağılı olarak kaza ve kader hususundaki tartışmaları Hz. Peygamber engellemiştir. Bu konunun daha fazla karıştırılmamasını istemiştir. Çünkü insan akli kaza ve kader meselelerini de çözüme kavuşturamaz.

Yine Kur'an'da belirtilen bir takım hadiseler vardır ki, bunları da insan akli kavrayamaz. Meselâ, Hz.Musa ile Hızır arasında geçen yolculuk esnasındaki olaylar buna bir örnek teşkil etmektedir. Kur'an'da zikredilen kıssaya göre Hz.Musa ile Hızır yolculuk yaparlar. Hızır yolda yapacak olduğu davranışlar hakkında Hz.Musa'dan soru sormayacağına dair teminat alır. Yolda Hızır bir gemiyi deler, sonra bir erkek çocuğu öldürür, daha sonra da yıkılmak üzere olan bir duvarı doğrultur. Hz.Musa hiç bir soru sormayacağına dair söz vermesine rağmen, bu olaylardan üçüne de itiraz eder. Nihayetinde arkadaşlıkları sona erer. Hızır yapmış olduğu bütün davranışların hikmetlerini birer birer açıklar.⁽⁴⁶⁾ Bu hadiseden de anlaşılacağı gibi insan akli, bir kısım olayların hikmetlerini kavrayacak ve ulaşacak durumda değildir.

İşte buraya kadar açıklamaya çalıştığımız bu konular ve benzerleri insan aklının kavrayacağı meseleler değildir. İnsan akli bunları ancak ilâhî bilgi (vahy)'nin ışığı altında kabul ve tasdik edebilmektedir. Bütün bunlardan da anlaşıldığı gibi akıl gücü ve sınırını aşan konularda söz sahibi değildir. İllâ da söz sahibi olmak ister de böyle bir gayretin içine girirse şaşırtır ve neticede saptırır.

III)AKLIN DEĞERİ KONUSUNDA İSLÂM ALEMİNDEKİ BELLİ BAŞLI

GÖRÜŞLER:

Bu konuyu üç arabaşlık halinde ele almayı uygun gördük.

Bunlar: 1-Selefîler

2-Sûfîler

3-Kelâmcılar'dır. Kelâmcıları da genel olarak'

a-Mu'tezile

b-Maturîdiyye

c-Eş'ariyye diye üç grupta ele aldık.

A-Selefîler:

Selefîler deyince genel olarak; sahabe, tabiûn ve onların mezhebinde bulunup onlar gibi düşünen fakih ve muhaddisler anlaşılmaktadır.⁽⁴⁷⁾

Selefîlerin akla bakış açılarını genel olarak şu şekilde özetlemek mümkündür: Selefîler Kur'an ve Sünnette bildirilen hususları aynen kabul ederlerken, diğer yandan nakil üzerinde söz sahibi olmak isteyen aklı, yani insan düşüncesini reddetmişler, onu kabul etmemişlerdir. Hatta Süleyman Uludağ'ın belirttiğine göre aklı ve ona dayanılarak verilen hükmi çok ağır bir şekilde kınamış, kötölemiş ve karalamışlardır.⁽⁴⁸⁾ Onlara göre, aklın a-yet ve hadis üzerinde tefsir, te'vil vb.tasarruf hakkı yoktur.

47. Şerafettin Gölcük-Süleyman Toprak, Kelâm, Konya, 1988, s.34; Bekir Topaloğlu, İslâm Kelâmcıları ve Filozoflarına Göre Allah'ın Varlığı, Ankara, 1981, s.32; Süleyman Uludağ, İslâm Düşüncesinin Yapısı, İstanbul, 1979, s.33.

48. Bu konuda daha geniş bilgi için bkz. Süleyman Uludağ, a.g.e., ss.52-66.

Buna bağılı olarak aklın ürünü olan kıyas ve rey'i de reddetmişlerdir. "Sapıklığın başı akılcılıktır" diyerek, akıl ve buna dayanılarak çıkarılan hükümleri ilimden yoksun saymışlardır.⁽⁴⁹⁾ Selefiyye ayrıca, medreselerde uzun süre okutulan felsefe ve mantığın okutulmasına da karşı çıkmışlar ve onlarla meşgul olmayı haram saymışlardır. Meselâ selefîlerden İbni Salah: "Sefihliğin başıboşluğun esası, şaşkınlığın ve sapkınlığın ana maddesi, zındık ve mühlid olmanın vasıtası felsefedir. Felsefe tahsil edenin basîret gözü körleşir ve şeriatin güzelliklerini göremez. Felsefeye giriş manasına gelen mantık aynı zamanda şerre giriş manasını da ifade eder. Bu gibi şeyleri okumak ve okutmak şer'an helâl değildir"⁽⁵⁰⁾ demektedir.

B-Sûfîler:

Sûfî deyince kısaca; kalbini Hakk'a bağlayıp, O'nunla tasfiye eden ve masivadan alakayı kesen kimse anlaşılır.⁽⁵¹⁾

Sûfîlerin de akla verdikleri değer ve önemi şu şekilde özetlemek mümkündür: Maddî âlemlerde ve dünya işlerinde akıl ve tecrübeyi kabul ederlerken, bütün dînî konularda akli asla kabul etmezler. Bu açıdan Selefîlerle aynı görüştedirler. Sûfîlere göre de bu gibi konularda akıl ve ona dayanılarak fikir beyân etmenin hiç bir ilmî değeri yoktur.⁽⁵²⁾ Ve yine onlara göre; akıl insanı Allah'a yaklaştırmaz aksine O'ndan uzaklaştırır,⁽⁵³⁾ dînî ve

49. Süleyman Uludağ, age, ss.56-57.

50. Süleyman Uludağ, age, s.62. (İbni Salah, Fetava, Diyarbakır, trs. s.34'den nakil).

51. Mahir İz, Tasavvuf, İstanbul, 1969, s.54.

52. Süleyman Uludağ, age, s.151.

53. Süleyman Uludağ, age, s.152.

ilâhî konularda aklî bir delilin kabul ettiğini aynı mahiyetteki diğer bir aklî delil reddeder.⁽⁵⁴⁾ Böylece bu ve benzeri konularda aklın yeri ve değeri yoktur.

Sûfîlerde dînî bilgi sahasında söz sahibi olmayan aklın yerini, keşf ve ilham almıştır. Onlara göre aklın yanında naklin ve onu öğrenmenin de hiç bir anlamı yoktur; zirâ bunlar boş şeylerdir. Bu hususta Beyazîd-i Bistâmî şöyle demektedir: "Miskinler, ölünün ölüden rivayetine dayanıyorlar, biz ise Hay ve Ölümsüz olan Yüce Allah'tan bilgi almaktayız."⁽⁵⁵⁾ Böylece rivayete dayanan naklin de değer ve önemi yoktur.

Sûfîlerden İbni Arabî akıl için "akıl sahibini faziletlere götürür, çünkü o, sahibini gereksiz şeylerden alıkoyar"⁽⁵⁶⁾ derken diğer taraftan da "akıl sınırlı bir alanın esiri olup hissedilen zahir çerçevesinin dışında bir adım atamaz yüksek ve büyük hakikatın özünden aciz bir şekilde kalır"⁽⁵⁷⁾ diyerek aklı dar bir çerçeveye içine sıkıştırmış, Mutlak Varlık sahasında söz sahibi olmaktan mahrum bırakmıştır.

Mevlânâ da "Tanrı'ya ulaşmak akıl ve kıyas yoluyla değil de aşk yoluyla", "at ve üzengi deniz kıyısına kadar gider, ondan sonra tahtadan bir at gerek"⁽⁵⁸⁾ "akılla o makama ulaşılmaz"⁽⁵⁹⁾ demek suretiyle ilâhî âleme kılavuz olmada aklı küçümser ve ona değer vermezken, gönüle ve aşka yer verip onları yüceltmektedir.

54. Süleyman Uludağ, age, s.154.

55. Süleyman Uludağ, age, s.145.

56. Suad el-Hakîm, el-Mu'cemu's-Sûfiyye, el-Hikmetü fî Hududi'l-Ke-lime, Beyrut, 1981, s.813.

57. Suad el-Hakîm, age, s.813.

58. Ahmet Kabaklı, Mevlânâ, İstanbul, 1984, s.110.

59. Mevlânâ, Mesnevî, (Tçv. Veled İzbudak), İstanbul, 1988, V, s.109.

Ona göre hakiki âleme ulaşmada bu derece değersiz olan akıl, yokluk âleminin kandilidir, hoş huylu, adaletli sultanıdır, günlük hayatın ışığıdır.⁽⁶⁰⁾

Sûfilere göre, Allah'ın varlığının delil getirmek akıl ve düşünce yoluyla değil, ibadet, zikir ve ahlâk yoluyla.⁽⁶¹⁾

Buraya kadar görüşlerini zikrettiğimiz gerek Sûfiler ve gerekse Selefilerde dinî konularda aklın değer ve önemi yoktur. Her ikisinde de maddî âlemdeki işlerde akıl önemli iken, Allah'a yaklaşmada ise işe yaramaz, insanı sapıtır ve Allah'tan uzaklaştırır. Bu görüşler tamamıyla hakikate terstir, yani Kur'an ve Sünnete terstir. Zirâ daha önce de zikrettiğimiz gibi Kur'an'ın kendisi, insanı enfüste ve âfakta tecelli eden büyüklüğü düşünmek suretiyle Allah'ı bilmeye davet eder. Bu tür ayetler bize gösteriyor ki, taakkal, tefekkür, tedebbür, nazar, vb. insanı Rabbindan uzaklaştırmıyor aksine yaklaştırıyor. Selefilerin sadece nakilde olanlara, düşünme ve taakkul etmeden inanmaları da İslâmın ruhuna pek uygun değildir. Bu;"aklın alsın almasın iman edeceksin" demeye benzer. Bu inanç ise yanlıştır. Eğer böyle olsaydı Allah; Hz.İbrahim'in "Ya Rab ölüleri nasıl diriltirsin! bana göster" dediğinde,"Hayır göstermem! bu böyledir,böylece iman edeceksin" demesi gerekirdi. Halbuki böyle dememiş, aksine nazik bir ifadeyle "inanmıyormusun?" demiş, O da "hayır öyle değil, fakat kalbim iyice tatmin olsun istiyorum" demiştir. Allah Hz.İbrahim'in bu isteği doğrultusunda ölüleri nasıl dirilttiğini göstermiştir.⁽⁶²⁾ İslâm düşünürlerinin bir çoğuna göre mukallidin imanı bile sahih değildir. Çünkü Kur'an körü körüne taklîdciliği şid-

60. Ahmet Kabaklı, age, s.111.

61. İbrahim Âgah Çubukcu, İslâm Felsefesinde Allah'ın Varlığının Delilleri, Ankara, 1987, s.20.

62. Bakara, 2/260.

detle yermiştir. Kur'an insanlar için bir çok libret sahneleri ortaya koyup onları tefekküre sevkederken, acaba akıl insanı Allah'a yaklaştırmaz, uzaklaştırır, sapıtır diyen Selfî ve Sûfile- rin görüşlerini ne ile bağdaştırabiliriz? Onlar akıl ve buna dayalı olarak ortaya çıkan ilimleri yok sayarken acaba Kur'an ve Sünnete ters düşüyorlar mı? Meselâ Hz.İbrahim'in Rabbini arayışı bir nevi akla ve akıl yürütmeye dayanmıyor mu? (63) Yine Hz.İbrahim'in Nemrutla münakaşası bir çeşit akıl yürütme değil de nedir? "İbrahim ;"Rabbim dirilten ve öldürendir" demişti, Nemrut:"ben de diriltir ve öldürürüm"dedi. O zaman İbrahim "şüphesiz Rabbim güneşi doğudan getiriyor sen de batıdan getirsene" (64) demesi akla ve akıl yürütmeye dayanan güzel bir örnek olsa gerektir. Yani Hz.İbrahim Nemrut'a karşı "sen ne dersen de ben böyle iman ederim" dememiş aksine bir takım akıl yürütmelerde bulunarak Onu susturmuştur. Yine Hz.Peygamberin Muaz b.Cebel'i Yemen'e vali olarak gönderirken "Kur'an ve Sünnette bulamadığın zaman ne ile hükmedersin Ya Muaz"demesine karşılık; Muaz'ın "kendi reyinle" demesi ve Hz.Peygamberin onu övüp kendisinden memnun kalması (65) bize akıl ve aklın mahsulü olan ilimlerin de önemli olduğunu göstermesi açısından yeterlidir kanaatindeyiz.

Sûfiler bilgi kaynağı olarak ilham ve keşfi kabul ederek akla yer vermemişlerdir. Acaba bir şüphe sonucu âvareleşen kalbi kurtuluşa götürecek ve onu tatmin edecek olan akıl değil de nedir?

Sûfilerin aklın yanında nakli de tenkit etmeleri akıl ve

63. Enam, 6/76.

64. Bakara, 2/258.

65. Mevlânâ Şiblî, Asr-ı Saadet, (Tçv.Ö.Rıza Doğrul), İstanbul, 1977, I, s.449; Muhammed Ebu Zehra, İslâm Hukuku Metodolojisi, (Tçv. Abdülkadir Şener), Ankara 1981, s.68.

ilim açısından tutarlı değildir. Tani Kur'an'ın ilk emri olan "OKU"ya karşıdır. İkinci olarak; eğer Sûfîlerin bu görüşlerine katılacak olursak o zaman "Allah'ın peygamber göndermesine de gerek yoktur" görüşünü de benimsememiz gerekmez mi? Onlar bu bilgiyi doğrudan doğruya Allah'tan aldıklarını söylüyorlar. Bu durumda herkesin peygamber olması lazım gelmez mi? Peygambere ne gerek var ? gibi insanda bir inanç zuhur etmez mi? Bu açıdan nakli kabul etmemeleri de kabule şâyân bir şey değildir. Allah'a ulaşmak akılla değil de ne iledir? Akıldan soyutlanmış olarak bir insanın o makama çıkması nasıl oluyor?

Mantığa karşı çıkmaları da anlamsızdır. Zirâ mantık ; doğru ve tutarlı düşünme, zihni hatadan koruyan bir alettir. O doğru düşünmek için gerekli olan prensipleri ortaya koyar. Böyle bir ilmin zındıklıkla ne alakası vardır? Hele hele hakikati araştırmak, doğruya ulaşmak demek olan felsefenin sapıklıkla ne alakası vardır? İşte Selefîler ve Sûfîler akli bilgi sahasında kaynak kabul etmemekle bir takım hatalara düşmüşlerdir.

C-Kelâmcılar:

Kelâmcıların aklın değeri konusundaki görüşlerini ortaya koyabilmek için onları üç grup altında ele almayı uygun gördük: Mu'tezile, Maturidiyye, ve Eş'ariyye olmak üzere.

1-Mu'tezile

İslâm akaidini savunmada naklin yanında akli ve felsefi delilleri ilk defa kullananlar mu'tezilîler olmuştur.⁽⁶⁶⁾ Mu'tezilele itikâdi konularda naklin yanında akla da büyük bir yer vererek akli öne almış ve akılla gelişir gördüğü nakilleri aklın ışığında te'vil etmişlerdir. Onlara göre akıl nakilden üstündür.

66. Şerafettin Gölcük-Süleyman Toprak, age, s.26.

Din ancak aklın kavradığı hususları izah eder. Hüsun ve kubuh konusunda; eşya ve fiillerdeki hüsun ve kubuh zâtîdir ve bu akılla kavranır⁽⁶⁷⁾ derler.

Mu'tezileye göre akıl, şeriatın önce Allah'ın varlığını bilmekle mükelleftir.⁽⁶⁸⁾ Mu'tezile akla o kadar değer vermiştir ki; nassla bilinmesi zaruri olan konuları da akılla çözmeye çalışarak, Allah'ın sıfatlarından bir kısmını ve kaderi ilâhiyi farklı yorumlamış, yine aklın müessir bir rol oynamaması gereken âhirete ait konulardan ru'yetullah, şefaet, sırat, mizan gibi bir çok hakikatleri akılla reddetmiş, bunlarla ilgili olan nassları da ya red veya te'vil etmiştir.⁽⁶⁹⁾ Buna karşılık kelâmcılardan Maturidî ve Eş'arîlerin akıl ve nakil konusundaki görüşlerinin, akıl ve nakil arasındaki dengeyi kurmada daha tutarlı ve aşırılıktan uzak olduğu görülmektedir.

2-Maturidiyye

Sisteminde akla büyük değer veren diğer bir İslâm âlimi ve kelâmcısı da Maturidî'dir. Fakat onda Mu'tezile'deki aşırılık görülmez. Zira itikadî konulardan birisi ve aklın müessir bir alanı olmayan haberî sıfatlarla ilgili müteşabihatı olduğu gibi kabul ve iman ederiz demiştir.⁽⁷⁰⁾

Maturidî'de Mu'tezile'nin hilâfına olarak akıl, naklin

67. Bkz. Şerafettin Gölcük-Süleyman Toprak, age, ss.29-31; M.Ebu Zehrâ, age, s.164.

68. İbrahim Âgah Çubukcu, age, s.15; Ebu'l-Vefâ Taftazânî, Kelâm İlminin Belli Başlı Meseleleri, (Tçv.Şerafettin Gölcük), İstanbul, 1980, s.70; Sadru'l-İslâm İmâm Ebû Yusr Muhammed Pezdevî, Ehl-i Sünnet Akaidi, (Tçv.Şerafettin Gölcük), İstanbul, 1980, s.299.

69. Şerafettin Gölcük-Süleyman Toprak, age, s.37.

70. Şerafettin Gölcük-Süleyman Toprak, age, s.38.

hizmetinde, onu teyid edici, açıklayıcı ve tamamlayıcı bir unsurdur. Akaid sahasında ayet ve hadislerle birlikte akıl da dinin anlaşılmasında lüzumlu bir temeldir.⁽⁷¹⁾ Bir fiilin iyi veya kötü oluşu akıl tarafından bilinir, ancak dinî tekliflerdeki emir, sevap ve ceza nass ile ya da nassa hamletmekle olur. Akıl bu hususta hüküm veremez, onun için nass'dan yardım görmesi gerekir.⁽⁷²⁾ Maturidî'ye göre Allah'ın varlığı ve birliği akılla bilinir.⁽⁷³⁾

3-Eş'ariyye

Ehl-i Sünnet kelâmcılarından olan Eş'arî'de aklın yeri ve değeri şöyledir: Müsün ve kubuh şer'îdir akıl ile idrâk olunamaz. Ancak Allah'ın emir ve yasağı ile bir şeyin iyi ya da kötü olduğu bilinir. Yani bir şey emredilmişse iyidir, nehyedilmiş ise kötüdür. Emir ve nehiy olmadan iyilik ve kötülük akıl tarafından bilinemez.⁽⁷⁴⁾ Bu görüşüyle Eş'arî Mu'tezile ve Maturidî'den ayrılmış oluyor. Eş'arîlere göre akıl Allah'ı bulabilecek güçte olsa bile, Allah'ı bilmek şer'an vaciptir. Şer'iatten önce dinden haberi olmayan insan hiç bir şeyden sorumlu değildir.⁽⁷⁵⁾

Görüldüğü gibi kelâmcıların hepsi akla değer vermişler fakat aklın kavrayamayacağı mevzûlarda Mu'tezile'nin akla yer vermesi hem Kur'an ve hem de sünnet açısından tutarlı değildir. Zira akıl, ru'yetullah, sırat, mizân vb. konuları kavramaktan acizdir. Allah'ı tanımada ise akıl esastır ve Kur'an'ın özüne uygundur. Çünkü Kur'an bir çok ayetlerde nazar ve tefekkürü, bunun

71. Şerafettin Gölcük-Süleyman Toprak, age, s.38.

72. M.Ebu Zehrâ, age, s,66.

73. İbrahim Ağah Çubukcu, age, s.16.

74. Şerafettin Gölcük-Süleyman Toprak, age, s,42; M.Ebu Zehra, age, s.66.

75. Şerafettin Gölcük-Süleyman Toprak, age, s.42.

neticesinde ise imanı ister. Meselâ, yere, göğe, yerdaki ve gökteki varlıklara bakılmasını ve buradan da Allah'ın bulunmasını ister. Eş'ari'nin Allah'ı bilmeyi de nakle bağlaması biraz da nakilciliğinden kaynaklansa gerektir.

Netice olarak diyebiliriz ki, Selefî ve Sûfîler akla pek değer vermemekle İslâm'ın ruhuna aykırı hareket etmişlerdir. Zira İslâmın dayanağı ilk önce düşünmek sonra da kabul etmektir. Kelamcılar ~~akla~~ değer vermekle birlikte bunlardan Mu'tezile bazı konularda ifrata kaçmışlardır.

S O N U Ç

Ruhu tartışma olan ve bütün alternatifleri dikkate alarak, tahlil ve tenkidi ön plânda tutan ve aynı zamanda bir sorgulama faaliyeti demek olan felsefenin özü, esası akıldır. Onun esas gâyesi, bir problemin etraflıca düşünülmesi, tartışılması, tahlil edilmesi ve bir neticeye ulaştırılmasıdır. Felsefede ise bu görevi yapan yegâne kaynak akıldır.

Felsefe, diğer konularda olduğu gibi, dîni konularda da akıllı esas alır, dîni meseleleri akıl platformunda ele alıp, bu saha ile ilgili tutarlı ve doğru görüşler ortaya koymaya çalışır. Çünkü inancın ve dinin varlığını bulduğu temellerden biri de insanın tefekkür hayatı ve düşünebilme özelliğidir. Gerek belirli kısım ve derecelere ayrılınsın ve gerekse her hangi bir ayrıma tâbi tutulmasın, faal aklın tesiriyle etkin bir duruma geçen akıl ve dolayısıyla onun çalışması demek olan tefekkür sayesinde insan; kendisi, tabiat ve tabiat üstü hadiseleri kavramaya çalışır. Bunun sonunda bir çok şeylerin bilgisine vâkıf olabildiği gibi bir Tanrı şuuruna da varır.

İnsanı diğer yaratıklardan ayıran, düşünme ve muhakeme etme gücüne sahip olan akıl, İslâm Dini'nin de dayandığı birinci esastır. O akla hitap eder, fikri muhasebeye çeker, idrâk ile münakaşada bulunur. Allah'ın varlığı, birliği ve yüceliğinin taklidle değil, akıl, tefekkür, tedebbür ve nazarla bilinmesini ister. Bunun için de tabiat denilen şu muazzam tabloya dikkat çeker. Böylece herkesin aklını kullanarak gerçeği ve doğruyu bulmasını, gördüğü her şeyi körü körüne taklid etmemesini ve akıl

süzgecinde geçirmesini ister.

Ancak bunu yaparken İslâm, peygamberler hariç, herhangi bir kişi ya da sınıfa ruhânî bir sulta ve otorite yetkisi tanımamakta, akıllı olan herkesin din karşısındaki durumunu eşit saymaktadır. Bunun için Allah insanı akıl ve fikirle şereflendirmişdir. Böyle olmakla birlikte İslâm, düşünceyi kuvvetlendirmiş, fikri düzeltilmiş, akla rehber olmuş, ulaşamadığı hakikatları kendisine ulaştırmış, göremediği zarar ve tehlikelerden onu korumuştur. İlk nazil olan ayetin "oku" diye başlaması İslâmın akli, ilmi, ve düşünceye verdiği önemi göstermektedir. İslâmın akla vermiş olduğu bu yüksek değerdedir ki, hiç kimseye; "akıl alsın veya almasın, her halde iman ile mükellefsin, iman meselesini münakaşa ve münazaraya akıl selâhiyeti yoktur" denilmemiş ve denilemez de. Böylece İslâm akli ve fikri donukluktan ve taşlaşmaktan kurtarmış aktif hale getirmiştir.

Ancak İslâmın bu şekilde değer verdiği akıl varlığına, din âlimlerinin bakış açıları değişik olmuştur. Bunlardan Selefîler ve Sûfîler dînî sahada akla yer vermemektedirler. Bununla birlikte aralarında fark vardır. Selefîler nakle aşırı bir şekilde bağlılık ve güvenme sebebiyle akli kabul etmezlerken; Sûfîler akıl yerine, akıl kadar bile güvenemeyeceğimiz keşf ve ilhamı koymuşlardır. Bunu yaparlarken de sanki akli mahkum etmek istemişlerdir. Müslümanlar arasında felsefecilerden sonra akla en büyük değeri verenler ise kelâmcılar olmuşlardır. Fakat bunlardan Mu'tezile, aktif bir rol oynayamayacağı sahalarda bile akli söz sahibi yapmak suretiyle akıl konusunda ifrat dereceye varan görüşler ortaya atmışlardır.

Diyebiliriz ki, insanın kendisini bilmesinde yegâne yetkiye sahip olan akıl, Mutlak Varlığı bilmede de mutlak otoritedir. Fakat bu yetki Mutlak Varlığın Zâtı vb. mahiyetleri kavranılamayan sahalarda söz konusu değildir. Bu tür sahalarda için akıl yetersiz kalır. Bu sahalarda hariç akli son noktasına kadar çalıştırmak ve zorlamak gerekir. Organizmanın yaşantısını devam ettirebilmesi için nasıl ki, gıdaya ihtiyacı varsa, akıl da tam manasıyla görevini yapabilmesi için azamî ölçüde ilim gıdasından yararlanmalıdır. Zirâ akılsız ilim topal, ilimsiz akıl kördür.

B İ B L İ Y O G R A F Y A

KUR'AN-I KERİM

el-ACLŪNĪ, Keşfü'l-Hafa, Beyrut, 1351 H.

ASTER, Ernest Von. Felsefe Tarihi Dersleri, Tçv. Macit Gökberk,
İstanbul, 1943.

ATAY, Hüseyin. Kur'an'da Bilgi Teorisi, İstanbul, 1982.

AYDIN, Hüseyin. Muhasibi'nin Tasavvuf Felsefesi, Ankara, 1976.

BEYÂDÎ, Ahmet. İşaretü'l-Merâm, İstanbul, 1949.

BOER, T.J. İslâmda Felsefe Tarihi, Tçv. Yaşar Kutluay, Ankara, 1960.

BOLAY, Süleyman Hayri. Aristo Metafiziği ile Gazzalî Metafizi-
ğinin Karşılaştırılması, İstanbul, 1980.

el-CEVHERĪ, İsmail b. Hammâd. es-Sihah, I-VI, Mısır, 1376/1956.

CÜRCANĪ, Seyit Şerif. Ta'rifât, Dersaadet, 1318.

ÇUBUKÇU, İbrahim Ağâh. İslam Felsefesinde Allah'ın Varlığının
Delilleri, Ankara, 1987.

----- "Mu'tezile ve Akıl", A.Ü.İ.F.Dergisi, Ankara, 1964.

----- Türk Düşünce Tarihinde Felsefe Hareketleri, Ankara,
1986.

DESCARTES. Aklın İdaresi için Kurallar, Tçv. Mehmet Karasan,
İstanbul, 1966.

DARİMİ, Ebu Muhammed Abdullah b. Abdurrahman. Sünen, I-II,
Kahire, 1386.

DAVUDOĞLU, Ahmet. Sahih Müslim Şerhi, I-XI, İstanbul, 1973.

EBU ZEHRA, Muhammed. İslam Hukuku Metodolojisi, Tçv. Abdülkadir
Şener, Ankara, 1981.

- ERDEM, Hüsameddin. İlkçağ Felsefesi Tarihi, Konya, 1987, (Çoğaltma).
- ERTUĞRUL, İsmail Fennî. Lügatçe-i Felsefe, İstanbul, 1341.
- FARABÎ, Ebu Nasr. Kitabu'l-Mecmu', Mısır, 1325/1907.
- GAZZALÎ, Ebu Hamid. İhyau Ulûmu'd-Din, I-IV, Tçv.Ahmet Serdaroğlu, İstanbul, 1974.
- Tehafütü'l-Felâsife, Tçv.Bekir Karlığa, İstanbul,1981.
- GÖKBERK, Macit. Felsefe Tarihi, İstanbul, 1985.
- GÖLCÜK, Şerafeddin-TOPRAK, Süleyman. Kelâm, Konya, 1988.
- GÜMÜŞHANEVÎ, Ahmed Ziyaüddin. Ramûs el-Ehâdis, I-II, İstanbul, 1982.
- el-HAKİM, Suad. el-Mu'cemü's-Sûfiyye, el-Hikmetü fi Hududi'l-Kelime, Beyrut, 1981.
- İBN KESİR. Hadislerle Kur'an-ı Kerim Tefsiri, Tçv.Bekir Karlığa, Bedrettin Çetiner, İstanbul, 1983, I-XVI.
- İBN MANZUR, Ebu'l-Fadl Cemaluddin Muhammed. Lisanü'l-Arap, I-XX, Bulak, 1300-1307.
- İBN SİNA. Tis'u Resâil fi'l-Hikmeti ve't-Tabiiyyât, Mısır, 1326/1908.
- İBN ZEKERİYYA, Ebu'l-Hüseyn Ahmed b. Fâris. el-Mu'cemü Meka-yisü'l-Lüga, Mısır, 1391 /1971.
- el-İSFEHANÎ, Ebu'l-Kasım Ragıb. el-Müfredat fi Ğaribi'l-Kur'an, Mısır, trs.
- Mutluluğun Kazanılması, Tçv.Lütfi Doğan, İstanbul,1974.
- İZ, Mahir. Tasavvuf, İstanbul, 1969.
- KABAKLI, Ahmet. Mevlâna, İstanbul, 1984.
- KARA, Mustafa. Tasavvuf ve Tarikatlar Tarihi, İstanbul, 1985.

KEKLİK, Nihat. Felsefenin İlkeleri, İstanbul, 1982.

----- Felsefe (Mukayeseli Temel Bilgiler ve Kaynaklar),
İstanbul, 1978.

KURTUBÎ, Ebu Abdullah Muhammed. Tefsiru'l-Kurtubî, I-XX,
Beyrut, 1376/1957.

MEVLÂNÂ, Celâleddin Rûmî. Mesnevi, Tçv.Veled İzbudak, I-VI,
İstanbul, 1988.

el-MUHASİBÎ, Haris. el-Aklü Fehmü'l-Kur'an, Beyrut, 1391/1971.

NEVEVÎ, İmam Muhyiddin. 40 Hadis, Tçv.Ahmed Naim, Ankara, 1981.

OLGUNER, Fahrettin. Farabi, Ankara, 1987.

PEZDEVÎ, Sadru'l-İslam Ebu Yûsuf Muhammed. Ehl-i Sünnet Akaidi,
Tçv.Şerafeddin Gölcük, İstanbul, 1980.

er-RAZÎ, Fahrüddin. Tefsiru'l-Kebir, I-XXX, Tahran, trs.

es-SABUNÎ, Nureddin. Maturidiyye Akaidi, Tçv.Bekir Topaloğlu,
Ankara, 1980.

SUYÛTÎ, İmam Celâleddin Abdurrahman. el-Camiu's-Sağîr, Mısır,
1954.

ŞİBLÎ, Mevlâna. Asr-ı Saadet, I-V, Tçv.Ö.Rıza Doğrul, İstanbul,
1977.

et-TAFTAZANÎ, Ebu'l-Vefa. Kelam İlminin Belli Başlı Meseleleri,
Tçv.Şerafeddin Gölcük, İstanbul, 1980.

TAYLAN, Necip. Anahatlarıyla İslam Felsefesi, İstanbul, 1983.

TİRMİZİ, Ebu İsa Muhammed. Sünen, I-X, İstanbul, 1981.

TOPALOĞLU, Bekir. İslam Kelâmcıları ve Filozoflarına Göre
Allah'ın Varlığı, Ankara, 1981.

TOPRAK, Süleyman. Ölümünden Sonraki Hayat, Konya, 1986.

TOSHİHIKO. İslam Düşüncesinde İman Kavramı, Tçv.Selâhaddin Ayaz,
İstanbul, 1984.

ULUDAĞ, Süleyman. İslâm Düşüncesinin Yapısı, İstanbul, 1979.

ÜLKEN, Hilmi Ziya. İslâm Felsefesi, Ankara, 1967.

YAZIR, Elmalılı Hamdi. Kur'an Dili, (I-IX), Eser Neşr. 1979.

ez-ZERKEŞİ, Bedrüddin. et-Tezkira, Beyrut, 1986.

T. C.
Yükseköğretim Bakanlığı
Dokümantasyon Merkezi